

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

**Факультет географії, туризму та історії
Кафедра всесвітньої історії**

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____

(підпис) (прізвище, ініціали)

«__» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__ р.

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СМУГИ ОСІЛОСТІ В
ЕКОНОМІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСАХ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Кваліфікаційна робота студентки
групи ІІІ-м-13
ступеня вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Гомон Єлизавети Олександрівни

Керівник: кандидат історичних наук, доцент
Яшин В.О.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

_____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Стан дослідження проблеми в історіографії.....	6
1.2. Огляд джерельної бази дослідження.....	16
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження теми.....	20
Висновки до розділу 1.....	24
РОЗДІЛ 2. МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДОВИЩІ ЄВРЕЙСТВА СМУГИ ОСІЛОСТІ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	25
2.1. Рух Гаскала та релігійна боротьба в смузі осілості.....	25
2.2. Модернізаційні процеси в освіті.....	34
2.3. Громадські рухи та товариства.....	41
Висновки до розділу 2.....	49
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСТВА СМУГИ ОСІЛОСТІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	50
3.1. Торгово-посередницька діяльність єврейства.....	50
3.2. Розвиток ремісничої справи.....	56
3.3. Виробнича та підприємницька діяльність єврейства.....	60
Висновки до розділу 3.....	66
РОЗДІЛ 4. РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ЄВРЕЙСТВА СМУГИ ОСІЛОСТІ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	68
4.1.Формування смуги осілості. Демографічні та міграційні процеси	68
4.2. Правове становище єврейства смуги осілості наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст.	79
Висновки до розділу 4.....	88
ВИСНОВКИ.....	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	94
ДОДАТКИ.....	107

ВСТУП

Актуальність теми. На сьогодні дослідження етнічної історії є одним із пріоритетних напрямів світової та вітчизняної історичної науки. Тому перед світовою історичною наукою постають нові проблеми, що потребують невідкладного вирішення, зокрема, проблеми історії етнічних меншин.

Історію Російської імперії й усієї Східної Європи протягом віків, окрім російського та українського народів, на яких так зациклена вітчизняна історіографія, творили й інші етноси: грецький, польський, румунський, німецький, єврейський тощо. Але й досі, зокрема, на рівні масової свідомості, східноєвропейська історія усвідомлюється лише як історія російського народу. Проте інші наративи, той же польський чи єврейський, не завжди усвідомлюються її частиною. На жаль, до цього часу питанню ролі східноєвропейського єврейства в історії науковцями приділено ще недостатньо уваги. Отже, постає актуальна проблема – конструювання максимально наближеної до об'єктивної (адже справжня об'єктивність – річ недосяжна), історії.

Вивчення історії єврейського народу відкриває нові можливості для з'ясування ролі єврейства в історії Східної Європи та багатомільйонної поліетнічної Російської імперії, визначення характеру та особливостей економічних, політичних та соціальних процесів, що проходили в смузі осілості. Між тим, дослідження цього питання видається актуальним із тих позицій, що дозволяє розглянути проблеми взаємин влади та корінного населення досліджуваних територій з національними меншинами, зокрема єврейською. Тому однією з актуальних проблем, що потребує переосмислення й об'єктивного висвітлення, є історія єврейського населення смути осілості як частини східноєвропейського єврейства.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у дослідженні особливостей політичного, економічного та соціального становища єврейського населення, а також поліетнічних взаємин у смузі осілості кінця XVIII – початку XX ст.

У відповідності до мети ми ставимо перед собою наступні **завдання**:

1. Вивчити, систематизувати та проаналізувати наукову історичну літературу з проблеми дослідження, виявити та систематизувати джерельну базу, визначити теоретико-методологічні засади дослідження.

2. З'ясувати суть модернізаційних процесів в середовищі єврейства смуги осілости наприкінці XVIII – початку XX ст.

3. Охарактеризувати економічну діяльність єврейства смуги осілости наприкінці XVIII – початку XX ст.

4. Висвітлити російську імперську політику відносно єврейського населення, процес формування смуги осілости, особливості правового становища єврейського населення в Російській імперії та іноетнічні взаємини в смузі осілости кінця XVIII – початку XX ст.

Об'єктом дослідження виступає історія східноєвропейського єврейства кінця XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є роль єврейського населення смуги осілости в економічних та соціально-культурних процесах кінця XVIII – початку XX ст.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються періодом 1791 – поч. XX ст. Нижня межа обумовлена часом видання указу Катерини II, яким започатковано створення смуги єврейської осілости. Верхню межу становлять останні роки перед Першою світовою війною, яка кардинально змінила світопорядок, долю та історію єврейського народу.

Географічний регіон дослідження включає дев'ять губерній смуги єврейської осілости на українських територіях кінця XVIII – початку XX ст.

Методологічна основа дослідження. Для ведення наукового пошуку було використано спеціальні історичні принципи світоглядного плюралізму, багатовекторності, всебічності. Робота ґрунтується на таких традиційних методологічних принципах наукового дослідження як об'єктивність, історизм, системність, науковість, доступність, що дозволяють об'єктивно підійти до вирішення поставлених питань. Коло порушених питань зумовило використання міждисциплінарного підходу, що поєднав у собі політологічну, соціологічну та психологічну складову. Крім того, за допомогою

культурологічного, історико-логічного підходів автор дослідження намагався висвітлити роль і значення східноєвропейського єврейства в історії Східної Європи та Російської імперії зокрема. У дослідженні використано як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, динамічний, описовий, структурно-системний), так і спеціально-наукові методи дослідження (історико-системний, порівняльно-історичний, проблемно-тематичний, ретроспективний).

Наукова новизна дослідження полягає в уточненні відомостей щодо демографічних (зокрема, міграційних) процесів в середовищі єврейства, особливостей його економічних занять, зокрема, залучення до винокурної промисловості досліджуваного регіону наприкінці XIX – на початку XX ст.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що матеріали роботи можуть бути використанні в навчальному процесі в середніх та вищих закладах освіти, зокрема, при вивченні курсу всесвітньої історії, історії України відповідного періоду, підготовці до семінарських занять, підготовці доповідей, повідомлень, написанні курсових робіт тощо.

Апробація магістерського дослідження проводилася під час IX Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу» (Кривий Ріг, 2018) з темою доповіді «Єврейське просвітництво в українських землях: єврейська освіта і виклики модернізації». Результати дослідження висвітлено у трьох одноосібних публікаціях: «Єврейське просвітництво в українських землях: єврейська освіта і виклики модернізації», «Єврейська освіта і виклики модернізації в межі осілості у XIX ст.», «Демографічні процеси в середовищі єврейства Російської імперії в XIX – на початку XX ст. за даними Пам'ятних книг та Матеріалів для географії і статистики губерній» [69; 70; 71].

Структура роботи зумовлена логікою дослідження, його метою та завданнями. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження проблеми в історіографії

Вивчення історії єврейського населення починається вже з XIX ст., коли виникає нагальна проблема вирішення так званого «єврейського питання». Тому можна сміливо заявляти, що вивчення єврейського питання – відносно пізнє явище. Дуже влучно з цього приводу висловився історик Амос Функенштейн, який пише: «Немає сумніву, що з моменту завершення Писання і аж до дев'ятнадцятого століття в іудаїзмі не було послідовної історіографічної традиції» [110].

Поштовхом до становлення історіографічної традиції єврейства смуги осіlosti стали події 60 – 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії, що супроводжувалися виходом єврейства досліджуваного регіону на арену політичного, економічного і культурного життя імперії. Дослідники пояснюють цей феномен появою нового молодого покоління єврейської вченої інтелігенції, що ввібрала в себе досягнення західноєвропейської історіографії. Не останню роль у цьому зіграло становлення національної самосвідомості євреїв південних та частини південно-західних губерній смуги осіlosti внаслідок їх входження в політичні і економічні процеси імперії [122, с. 274]

На сьогодні існує декілька варіантів періодизації історіографії єврейства смуги осіlosti, які виділяють три якісно відмінні періоди. М. Пулькін надає таку періодизацію:

1) з 1880-х рр. до переломного 1917 р., що став часом плідної роботи істориків, публікації великої кількості монографій і збірників законів про єврейське питання в Російській імперії;

2) з 1917 р. по кінець 1880-х рр., так званий «радянський період», коли про євреїв тимчасово «забули»;

3) з початку 1990-х рр. і до сьогодні, що характеризується поступовим посиленням інтересу до єврейської проблематики [110].

В. Яшин у своїй монографії подає дещо іншу періодизацію історіографії єврейства смуги осілості:

1) друга половина XIX ст. – перша половина 1920-х рр. Праці цього періоду стосувалися історичних умов виникнення й формування антиєврейського обмежувального законодавства, характеру обмежень, що існували, та їхнього впливу на соціальне становище єврейства;

2) друга половина 1920-х рр. – кінець 1980-х рр. З посиленням тоталітарного ідеологічного контролю, історія єврейського народу обмежується висвітленням етнічного робітничого руху та антисемітськими проявами, погромні спалахи якого під час громадянської війни необхідно було тепер «ідеологічно вірно» пояснити;

3) 1990-ті рр. – по теперішній час, що характеризується відновленням юдейських студій, особливо на пострадянському просторі [133, с. 8, с. 23, с. 27].

Історіографія першого періоду в Російській імперії була започаткована працями російських єврейських істориків. Саме вони започаткували провідну історіографічну традицію у дослідженні єврейського питання. Це була так звана історико-юридична школа. Представників цього напрямку, перш за все, цікавив правовий статус єврейства в імперії, тому основну увагу вони приділяли питанням формування межі єврейської осілості, антиєврейського обмежувального законодавства, характеру цих обмежень, та їх впливу на життя єврейства [133, с. 8 – 9].

Одним із найвідоміших представників першого періоду був публіцист, юрист, історик, фундатор як історико-юридичної, так і історико-економічної шкіл І. Оршанський, перу якого належать дві фундаментальні праці з історії євреїв Російської імперії – «Євреї в Росії. Нарис економічного побуту російських євреїв» та «Російське законодавство щодо євреїв: нариси і дослідження» [103; 104]. У своїх роботах дослідник дійшов висновку, що за своїм громадянським становищем євреї в Росії представляють абсолютно виключне явище, і їх ніяк не можна віднести до числа російських громадян, а закон дивиться на євреїв, як на іноземців. Але в той же час, неправильно

говорити, що євреї є іноземцями в Російській імперії. З одного боку, в межі своєї осілости вони користуються широкими громадянськими правами. З іншого боку, відносно всієї іншої частини Росії, вони мають менш вигідне становище, ніж іноземці. Тобто, І. Оршанський доводив проміжний статус євреїв в Російській імперії: «Таким чином, євреї становлять в Росії особливий стан напівгромадян» [104, с. 3 – 6]. Також дослідник був активним прихильником асиміляції євреїв, у якій вбачав шлях до їх зрівняння у правах з іншим населенням. Важливими є нариси І. Оршанського стосовно економічного життя єврейства. Зокрема, він дійшов висновку, що економічний прогрес другої половини XIX ст. негативно вплинув на економічне становище євреїв, привів до їх зубожіння, оскільки звільняв виробника від посередництва і допомоги капіталу, а так як євреї живуть переважно посередництвом, а із трьох факторів виробництва – праці, природи і капіталу – євреї оперують майже виключно капіталом, цілком закономірно, що економічний прогрес імперії мав для них негативні наслідки [103, с. 6 – 10].

Проблемам єврейського обмежувального законодавства, межі осілости, антисемітизму, взаємовідносин євреїв з державою та іншим населенням присвятив свої роботи Ю. Гессен. Так, у своїй праці «Закон і життя. Як створювалися обмежувальні закони щодо проживання євреїв в Росії», дослідник показує, що найзгубнішим для євреїв із обмежувальних законів, безсумнівно, є позбавлення свободи проживання і пересування, що зачіпало всі сторони життя євреїв в Російській імперії. Також Ю. Гессен стверджує, що в основі єврейського обмежувального законодавства лежала кругова порука, і на євреїв була покладена відповідальність всього єврейського народу за кожного окремого єврея [65, с. 4 – 8].

Важливим здобутком історико-юридичної школи було видання коментованих збірників законів, що стосувалися євреїв. Одним з найкращих із них є праця М. Миша, яка ввібрала в себе всі нормативно-правові акти, видані до 1 січня 1914 р., що стосувалися євреїв із поясненнями і коментарями автора [100]. Також уваги заслуговує «Збірник законів щодо євреїв» Ю. Гессена і В.

Фрідштейна, які ставили собі за мету видати компактний збірник, доповнивши його новими законодавчими актами та роз'ясненнями [68].

Поряд із дослідженнями правових аспектів життєдіяльності євреїв, дослідники значну увагу приділяли і висвітленню питань економічної діяльності єврейства в Російській імперії. Тому з 1870-х рр. в історіографії починає формуватися історико-економічна школа. Тут обов'язково слід звернути увагу на дослідження Б. Бруцкуса та Ш. Бернштейна [59; 54].

Корисною і ґрунтовною є праця Б. Бруцкуса, який на матеріалах першого Всеросійського перепису населення 1897 р. дослідив професійний склад єврейського населення Російської імперії. Цікавим є і встановлення Б. Бруцкусом відмінностей єврейського міського населення від неєврейського. Серед них він виділяє такі: 1) збереження міським єврейством тісних економічних зв'язків із сільськогосподарською діяльністю; 2) значення промисловості для неєврейського населення нижче, ніж для євреїв; 3) відмінності у значенні галузей промисловості: для євреїв більш важливим є виробництво одягу, а для не євреїв – галузі, пов'язані із шляхами пересування і сповіщення; 4) для неєвреїв торгівля має значно менше значення, ніж для євреїв; 5) значення державної служби: євреїв державна служба цікавить набагато менше, ніж неєврейське населення [59, с. 18 – 20]. Б. Бруцкус стверджував, що особливості професійного складу єврейського населення обумовлені історико-економічними факторами та закріплені юридично [59, с. 22].

Ш. Бернштейн у своїй праці «Історичний і торгово-економічний нарис Одеси у зв'язку з Новоросійським краєм», спираючись на значний обсяг статистичних даних щодо економічного розвитку Одеси і, зокрема участі у ньому єврейства (кількість лавок, фабрик, заводів), доводить, що Одеса була економічним центром всього Новоросійського краю. І, не дивлячись на те, що торгівля, ремесла і підприємництво з кожним роком набирали все більших обертів, процвітання Одеси знаходилося у прямій залежності від врожайності у

всьому Новоросійському краї. Слід зазначити, що дані, зібрані Ш. Бернштейном, мають суттєве наукове значення і як джерело [54, с. 4 – 5].

В кінці XIX ст. заявив про себе один із найавторитетніших єврейських істориків Ш. Дубнов. Він вивчав історію євреїв Російської імперії у органічному зв'язку і в контексті загальносвітової єврейської історії. В центрі його досліджень знаходилася єврейська община, як унікальне самостійне ціле. Наскрізною лінією праць Ш. Дубнова є питання єврейської нації. Він вказував, що, не дивлячись на те, що євреї втратили свою державу, їм вдалося зберегти власну єврейську самосвідомість. Історик засуджував рабинізм і хасидизм за те, що вони намагалися закрити єврейську общину від будь-яких нових ідей і маскілів за те, що вони дбали лише про свої інтереси і намагалися якнайшвидше стати «своїми» у чужій державі. При цьому Ш. Дубнов не був активним прихильником емансипації, роблячи висновок, що емансипація дуже часто проводилася лише для того, щоб асимілювати євреїв і примусити їх відмовитися від власної культури і релігії. Внесок Ш. Дубнова в історію єврейства настільки значний, що й нині його праці вважаються авторитетними в історичній юдаїці [78; 79; 80].

Проблеми єврейської традиційної та світської освіти стають предметом уваги П. Марека та Л. Брамсона [98; 58]. П. Марек у своїй праці на основі друкованих видань та шкільних архівів охарактеризував діяльність та настрої єврейської інтелігенції, народу та влади напередодні відкриття державних єврейських шкіл, висвітлив історію єврейських професійних і світських шкіл, а також показав протиріччя між народом, владою і інтелігенцією, щодо розуміння завдань і цілей єврейського виховання. Цінними також є свідчення про становище єврейських дітей в навчальних закладах, відношення до них учителів та взаємовідносини єврейських дітей з неєврейськими [98].

Л. Брамсон у своєму дослідженні «До історії початкової освіти євреїв в Росії» здійснив спробу поділу історії розвитку освіти російських євреїв на три періоди: 1) до воцаріння Олександра I, коли ще ніякого організованого впливу на народну школу не було; 2) епоха царювання Олександра I і Миколи I, коли

історія освіти євреїв – це переважно історія урядових заходів, і лише в незначній мірі історія суспільної самодіяльності; 3) царювання Олександра II і Олександра III, коли до єврейської освіти і виховання починають висуватися вимоги і суспільство починає брати активну участь в організації єврейської школи [58, с. 2].

У другій половині XIX ст. заявляє про себе і українська історіографія, представлена науковим доробком М. Драгоманова, М. Костомарова, І. Франка та інших. Так, І. Франко відзначився у своїх працях ліберальним ставленням до єврейства. У статті «Жидівська держава», що була відгуком на книгу Т. Герця «*Der Judenstaat. Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage*», І. Франко підтримував думку Т. Герця про те, що євреї є окремим народом, тому єврейське питання є питанням національним [124]. В іншій своїй роботі «Семітизм і антисемітизм у Галичині» І. Франко визнає, що єврейське питання є одним із найскладніших у Галичині і вказує, що для міжетнічного порозуміння потрібно домогтися рівноправності євреїв з неєвреями [125].

У зарубіжній юдаїці першого періоду дослідження питань історії російського єврейства було в значній мірі пов'язано з хвилею єврейських погромів 1880-1890-х рр. у Російській імперії, що спровокували швидко і масову еміграцію євреїв за кордон. Одним із найпопулярніших напрямків еміграції стає США. Тому в ці роки виникає низка робіт, присвячених євреям-емігрантам. Саме з цих причин заслуговує уваги праця американського соціолога С. Джозефа (S. Joseph) «*Jewish Immigration to The United States from 1880 to 1910*» (1914 р.). У своїй праці він вивчає причини єврейської еміграції зі Східної Європи, хід еміграції в США і найбільш важливі соціальні риси єврейських емігрантів. Також С. Джозеф звертає увагу на економічні і соціальні фактори минуло і теперішнього, що впливали на становище і життя східноєвропейського єврейства для визначення причин еміграції. Він дійшов висновку, що еміграція євреїв з Російської імперії була спровокована антиєврейською обмежувальною політикою царського уряду, і особливо засуджує добу реакції Олександра III, який підтримував антисемітизм [135].

Прихід до влади більшовиків спричинив зміну історіографічних тенденцій. Уже до кінця 1920-х рр. різко звужується кількість публікацій з історії євреїв, в історіографії починає панувати класовий підхід. З початку 1930-х рр., особливо після 1934 р. (вихід «Корткого курсу історії ВКП(б)»), ідеологічний апарат СРСР переорієнтовується на концепцію російського великодержавництва, в якому євреям знову не було місця. Унаслідок цього, єврейська історіографія продовжувала свій розвиток в Європі, а з початком Другої світової війни її центр переміщується до США де перебуває й досі.

В цей період виходить праця Ш. Дубнова «Євреї в Росії та Західній Європі в епоху антисемітської реакції». Свою працю історик поділив на три частини, перші дві з яких стосувалися реакції в Російській імперії після смерті Олександра II в роки правління царів Олександра III і Миколи II. Велику увагу Ш. Дубнов присвятив дослідженню єврейських погромів і антисемітизму. Ш. Дубнов, як і багато хто на той час, вважав, що погроми були вигідні владі і звинувачував владу у тому, що вона не застосувала всіх заходів щодо запобігання і припинення погромів. Також він вказував, що реакцію породила особиста юдофобія царя Олександра III. Така точна зору Ш. Дубнова у подальшому була піддана критиці і спростована ревізіоністською школою та її наступниками. [78].

В 1925-1927 рр. виходить двотомна праця Ю. Гессена «Історія єврейського народу в Росії», в якій Ю. Гессен стверджує, що відносини слов'янського населення із євреями завжди були напруженими. Значна увага приділена автором і суспільному життю євреїв на під російських територіях: просвітницькому руху і релігійному розколу всередині єврейської общини і пов'язані з цим зміни в галузі освіти і побуту [66; 67].

Серед зарубіжних істориків цього етапу слід згадати Г. Роджера (H. Rogger) і його працю «Jewish Policies and Right Wing Politics in Imperial Russia» (1986). У ній він приділяє основну увагу антиєврейській політиці пізнього царизму, розгортанню антисемітизму в Російській імперії в роки Олександра III і Миколи II, детально аналізує справу Бейліса і, звичайно не оминає проблем

єврейських погромів і політики царського уряду щодо єврейської еміграції. Г. Роджер дійшов висновку, що і Олександр III і Микола II були справжніми антисемітами, а єврейські погроми були способом відволікання населення від внутрішніх проблем імперії. Цікавим є висновок автора з приводу справи Бейліса, яку він називає «експериментом» купки політиків, що не змогли себе реалізувати, а те, що їх підтримали вищі чини держави і сам цар свідчить про слабкість російського самодержавства [137].

З початку 1990-х рр. спостерігається відновлення єврейської історіографії, що було пов'язано із поступовою демократизацією всіх сфер життя, зростанням національної самосвідомості, цікавості до історії. Вітчизняна єврейська історіографія не має своєї традиції, тому на цьому етапі вона лише починає формуватися. Саме тому в першій половині 1990-х рр. у ній відчутний сильний вплив російської історіографічної традиції першого періоду та наукового доробку зарубіжних дослідників [133, с. 27].

Правове та соціально-економічне становище південних губерній смуги осілості у XIX – поч. XX ст. досліджується в роботах М. Шитюка та В. Щукіна. Зокрема, у монографії «Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть» автори розглядають єврейську сільськогосподарську колонізацію в Новоросійському краї як унікальне явище в історії східноєвропейського єврейства [127]. Концептуально, географічно і хронологічно близькою до вищевказаної є монографія «Євреї Південно-Східної України», донецького історика В. Гончарова. На прикладі єврейської освіти регіону дослідник розкриває вплив процесів індустріалізації та урбанізації, та традиціоналізм і замкнутість єврейської общини [72]. Питанням інституційного, культурного та економічного розвитку громад Катеринославщини й Херсонщини присвячені праці В. Яшина, зокрема, монографія «Традиціоналізм і модернізація» [133].

Демографії та міграційним процесам серед єврейського населення Північного Лівобережжя середини XIX – початку XX ст. присвячені дослідження української дослідниці А. Морозової. Значення роботи полягає в

залученні значного обсягу історичної інформації та поданні автором, на основі власних історичних розвідок великого масиву статистичних даних щодо демографії єврейського населення у Чернігівській та Полтавській губерніях [102]. Проблемі еміграції єврейського населення з українських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. присвячена і робота М. Ласінської «Еміграція єврейського населення з українських земель наприкінці XIX – на початку XX ст.», у якій дослідниця порушує проблему єврейських погромів, причин єврейської еміграції. До основних причин переселення євреїв вона відносить: швидке зростання єврейського населення у Східній Європі та Російській імперії; переслідування, дискримінація та погроми в Україні; для невеликої частини мігрантів – ідеалістична мотивація відродження стародавньої батьківщини в Ерец-Ізраель. Також М. Ласінська подає детальну характеристику напрямків єврейської еміграції з підросійських територій – США, Канади, Аргентини, Палестини, Африки [95]. Не оминула проблему єврейської еміграції і Л. Білоусова. У своїй статті «Одеські товариства в організації еміграції євреїв з півдня Російської імперії до Сирії і Палестини у 1880 – 1920-х рр.» детально аналізуються умови і характер єврейської еміграції, а також діяльність одеських товариств допомоги євреям у переселенні за кордон, форми цієї допомоги і боротьбу російських владних структур з їх благодійною діяльністю [56]. Українська дослідниця Н. Щербак доводить, що царська влада активно намагалася вирішити єврейське питання шляхом інтеграції нових підданих до етнічної структури імперії шляхом встановлення контролю над їхньою економічною та громадською діяльністю [128]. Процес формування російського єврейського законодавства в період царювання Миколи I є предметом уваги дослідників В. Доценка та А. Шевченка. Автори доходять висновку, що російське єврейське законодавство носило яскраво виражений антисемітський характер та дискримінувало єврейство в політичній, соціально-економічній та культурно-релігійній площині [75].

Велике значення для розвитку юдаїки має науковий доробок англійського вченого Д. Кліера. Наскрізною лінією у його працях проходить тема,

притаманної Російській імперії і російській свідомості, юдофобії, яка за висновками Дж. Д. Клієра, перетворилася із простого релігійного упередження, що євреї боговбивці і «вороги Христа», в комплекс жорстоких сучасних міфів, що євреї – фанатики і експлуататори російських селян [90].

Звернімо увагу і на наукові позиції у тих виданнях, які пропонує для освіти та самоосвіти з юдаїки так званий «Відкритий університет – Ізраїль», адже саме ці історичні сюжети та їхнє відповідне тлумачення формують загальне тло для формування академічної та суспільної думки щодо історії єврейства. Так, у «Розділах з історії і культури євреїв Східної Європи» Х. Турнянські і А. Новерштерна висвітлюються проблеми формування і розвитку єврейських громад Східної Європи та, зокрема, питання демографії єврейства смуги осілости середини ХІХ ст., єврейських погромів 1880-х рр. та міграції [121]. Для ізраїльської історіографії 1990-х – початку 2000-х років взагалі були притаманні стримані і виважені оцінки міжетнічних конфліктів і міжнаціональних стосунків в цілому. Проте, останнім часом така стриманість послаблюється.

Говорячи про зарубіжну єврейську історіографію, не можна не згадати про Й. Петровського-Штерна і його фундаментальну працю «Євреї в російській армії: 1827 – 1914», в якій він простежує історію взаємовідносин воєнного відомства з євреями Російської імперії від першого єврейського рекрутського набору в 1827 р. і аж до початку Першої світової війни. Проблематика воєнного і національного становища євреїв розглядається в широкому соціокультурному контексті: відношення воєнного командування до єврейських солдатів, образи єврейських солдатів у російській армії, життя вихованців у кантоністських батальйонах, взаємовідносини єврейських і неєврейських солдатів. Цікавим є висновок дослідника про вплив російської армії на євреїв. Він пише: «На відміну від всіх інших спроб перетворення єврейського населення імперії – економічних, соціальних, культурних – військова служба найбільш послідовно втілила в життя ідею зближення (злиття) євреїв і російського суспільства» [105, с. 10].

Одним з найважливіших аспектів історичної юдаїки, з моменту її виникнення, є дослідження антисемітизму. Історії антисемітизму з найдавніших часів і до середини ХХ ст. присвятив свою двотомну працю і французький дослідник Л. Поляков. У своїй монографії «Історія антисемітизму» він розглядає історію взаємовідносин євреїв з іншими народами, аналізує коріння ксенофобії і, викликаних нею катастроф. Один із розділів його праці присвячений погромам в Російській імперії, де аналізуються їх передумови, причини, характер і робиться акцент на висвітленні юдофобії російського самодержавства і підтримці ним єврейських погромів [58].

Отже, третій етап розвитку єврейської історіографії характеризується кількісним збільшенням праць з єврейської проблематики, пошуком нових методологічних рішень, розширенням тематики досліджень з історичної юдаїки, залученням масиву нових архівних документів, інтелектуальним зближенням вітчизняної та зарубіжної історіографічних традицій.

1.2. Огляд джерельної бази дослідження

Аналіз широкого кола опублікованих історичних джерел з питань правового, соціально-економічного та культурно-релігійного становища єврейства в Російській імперії, дозволяє виділити декілька груп джерел. За видовими ознаками використані в роботі джерела можуть бути поділені на такі групи: 1. законодавчі акти стосовно єврейства; 2. статистичні матеріали, зібрані земствами краю, ЄКТ, окремими дослідниками, матеріали статистики державних установ, переписи тощо; 3. статистико-описові матеріали, зокрема описи губерній, упорядковані офіцерами Генерального штабу в 1850 – 1860-х рр. тощо; 4. довідники і довідкові видання, що є джерелом етноекonomічної та економіко-статистичної інформації, що видавалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; 5. матеріали періодики; 6. мемуаристика.

До першої групи джерел відносяться законодавчі і нормативні документи органів влади всіх рівнів. Перш за все, це закони Російської імперії з питань обмеження прав євреїв (щодо місця проживання, пересування, обрання професії

та роду діяльності, одержання освіти тощо). Зокрема, це документи про формування смуги осілости, до яких відноситься указ Катерини II від 23 грудня 1791 р. «Про надання євреям прав громадянства в Катеринославському намісництві і Таврійській області»[9]. Для визначення юридичного статусу євреїв як іногородців було використано «Закони про стани» [20]. Указ від 23 червня 1794 р. «Про збір з євреїв, що записалися по містах в міщанство і купецтво, встановлених податків вдвоє проти покладених на купців і міщан християнського закону різних віросповідань» та указ від 3 травня 1795 «Про різні розпорядження стосовно облаштування Мінської губернії» дали змогу прослідкувати економічну дискримінацію єврейства в Російській імперії через закріпленні в них положення, щодо обкладання євреїв міщан і купців вдвічі більшими податками, ніж християн [14; 11].

Інформацію щодо меж проживання євреїв, їх прав і обов'язків, привілеїв та обмежень євреїв-землеробів, купців, ремісників, промисловців, регламентації питань релігійного життя євреїв, їх освіти та виховання було почерпнуто з «Положення про євреїв» 1804 р., «Положення про євреїв» 1835 р., «Положення про євреїв-землеробів» 1844 р. [18; 17; 16].

Інформація стосовно обмеження права євреїв проживати у певних місцевостях міститься у положенні «Про заборону євреям утримувати в Чернігівській губернії кабаки» від 29 листопада 1821 р., указі від 13 травня 1822 р. «Про поширення затвердженого 29 листопада 1821 р., положення Комітету Міністрів, про перебування євреїв в Чернігівській губернії, і на Полтавську» та указі «Про заборону євреям постійного перебування в Києві і про висилку їх із нього» від 2 грудня 1827 р., в яких євреям було заборонено проживати в сільській місцевості Чернігівської та Полтавської губерній та м. Києві [4; 12; 3]. Інформація такого ж обмежувального характеру міститься і в указі «Про заборону євреям, які не несуть службу, постійного перебування в містах Севастополь і Миколаїв» від 20 листопада 1929 р. та указі від 20 квітня 1943 р. «Про введення в середину губерній євреїв, що проживають на п'ятидесятиверстній відстані від кордону», положення якого забороняли євреям

проживати у п'ятидесятиверстній смузі вздовж кордону з Австрією та Пруссією [5; 2]. У Положенні Комітету Міністрів від 3 травня 1882 р. «Про введення в дію Тимчасових Правил щодо євреїв» йшлося про заборону євреям селитися поза містами і містечками [10].

Питання несення євреями військової служби в Російській імперії (кількість рекрутів і кантоністів, вимоги до них, особливості служби та ін.) було розглянуто за допомогою указу від 26 серпня 1827 р. «Про залучення євреїв до відбування рекрутської повинності в натурі, з відміною грошового з них збору, замість відбування даної повинності» та «Статуту рекрутської повинності і військової служби євреїв» [7; 21].

Питання єврейської світської та традиційної освіти і виховання, статусу рабина, заохочення євреїв до навчання у єврейських училищах міністерства народної просвіти, надання їм різного роду привілеїв у роки царювання Миколи I досліджувалося через аналіз указу «Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва» 1844 р., а в роки царювання Олександра II ці питання розглядалися і порівнювалися через аналіз положення «Про правила навчання єврейських дітей» [8].

Для дослідження єврейських громадських організацій, поширення сіонізму та палестинофільства в серидовищі єврейства смуги осілости було зроблено аналіз програми Єврейської соціал-демократичної партії (Поалей-Ціон), в якій міститься інформація про принципи партійної боротьби, погляди представників єврейського соціал-демократичного руху на соціальне питання і класову боротьбу пролетаріату, вимоги нової генерації єврейських політичних діячів [19].

До другої групи джерел належать видання статистичного та довідково-статистичного характеру. Сюди відноситься, перш за все, перший Всеросійський перепис населення 1897 р., зокрема томи, присвячені губерніям смуги осілости [28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36]. Видання містить надзвичайно важливі і повні відомості щодо демографії, міграцій, особливостей і розподілу господарських занять єврейства смуги осілости. До цієї групи джерел належать

також пам'ятні книжки, у яких міститься вартісна інформація демографічного, статистичного, соціально-економічного, географічного, релігійно-культурного, етнографічного характеру [22; 23; 24; 25; 26; 27]. Опрацювання цих джерел дало можливість більш детально з'ясувати роль і значення єврейства в соціальних, економічних та культурних процесах даного історичного періоду у досліджуваному регіоні. Особливо цінними для дослідження демографічних процесів виявилися дані щодо характеру і особливостей територіального розселення євреїв у повітах і містах губерній смуги осілости.

Третю групу джерел склали документи статистично-описового характеру. У даному випадку, це «Матеріали для географії і статистики Росії». Видання містять докладну фізико-географічну, демографічну, економічну, культурно-освітню інформацію, а той факт, що збирання даних для цих видань відбувалося наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр., лише підвищує їх цінність, оскільки аналогічної інформації в інших виданнях, у тому числі і в архівних, дуже мало [37; 38; 39; 40].

Четверта група джерел репрезентована статистично-економічними виданнями – «Списком винокурних заводів Російської імперії з вказуванням їх характеру, розмірів виробництва і умов збуту вина» за 1886 – 1888 рр. та «Списком фабрик і заводів Російської імперії» за 1907 – 1909 рр. У цих джерелах міститься цінна економічна інформації щодо власників і орендарів винокурних заводів у південних та частини південно-західних губерній Російської імперії, кількості цих підприємств в смузі осілости, кількості робітників, зайнятих на цих підприємствах, а у деяких випадках, і обсягів виробництва. Цінність цих видань полягає у тому, що вони дали можливість порівняти зайнятість євреями винокурною промисловістю наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. [41; 42].

П'яту групу джерел склали тогочасні періодичні видання, що представлені літературним і політичним журналом «Восход» та журналом «Єврейська старина», в яких міститься інформація літературного, правового,

історичного та економічного характеру, та які висвітлюють інтереси єврейства досліджуваного історичного періоду. Вони дозволили доповнити фактологічний матеріал роботи, віднайти конкретні відомості щодо економічної діяльності євреїв, становища євреїв-іноземців у Російській імперії в різні періоди, вирішення єврейського питання, єврейської освіти, а також прослідкувати процес формування єврейської історіографії першого періоду [43; 44; 45; 46; 47].

Останню – шосту групу джерел склала мемуаристика. Зокрема, це «Спогади бабусі» П. Венгерової, в яких описується життя трьох поколінь асимільованих російських євреїв у другій половині XIX ст. та «Справи минулих днів» Г. Сліозберга, в яких детально описано всі сторони життя російських євреїв у другій половині XIX ст. «Спогади бабусі» - це класичний приклад думок і настроїв консервативно налаштованої частини єврейства, яка боялася втратити свою єврейську ідентичність і виступала проти нововведень, боячись асиміляції. Ця робота яскраво відображає протистояння єврейського традиціоналізму та просвітництва і прогресу, до якого все більше зверталася єврейська молодь. П. Венгерова вбачає альтернативу «безплідному прогресизму» у «гордому патріархальному житті» [48]. Життєвий шлях єврея в Росії від народження, через навчання і погроми до політичної діяльності яскраво описаний у роботі Г. Сліозберга [49; 50].

У процесі дослідження джерела було піддано джерелознавчій критиці із застосуванням методів джерелознавчого аналізу і джерелознавчого синтезу. Зроблено висновок, що використанні джерела є автентичними, надійними, вірогідними, науково значущими, репрезентативними, комплексно взаємозумовленими і достатніми для здійснення дослідження і написання цієї роботи.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження теми

Методологічну основу дослідження склали спеціальні історичні та традиційні загальнонаукові принципи, серед яких принципи світоглядного плюралізму, багатовекторності, всебічності, об'єктивності, історизму,

системності, науковості, доступності, що дозволяють об'єктивно підійти до вирішення кола поставлених завдань. Крім того, коло порушених питань зумовило використання міждисциплінарного підходу, що поєднав у собі політологічну, соціологічну та психологічну складову. За допомогою культурологічного, історико-логічного підходів було зроблено спробу висвітлити роль і значення єврейства в українській історії та культурі.

Ключовими для історичного дослідження є принципи історизму та об'єктивності. Принцип історизму дозволив дослідити історичні процеси в середовищі єврейства межі осілості, що відбувалися в соціально-економічному, культурному житті євреїв, визначити їх вплив на правове, демографічне становище єврейських громад. При використанні даного принципу враховувалися конкретні історичні обставини та характер досліджуваного історичного періоду. Становище єврейської общини досліджувалося в контексті загальноісторичного розвитку з урахуванням специфічних особливостей розвитку Російської імперії та українських губерній межі осілості. Принцип історизму дозволив робити аналіз розвитку явищ і подій у хронологічній послідовності із врахуванням конкретно-історичних обставин даного періоду, що дало можливість прослідкувати еволюцію правового статусу єврейства на російських територіях. Принцип об'єктивності дозволив сформулювати власне неупереджене ставлення до оцінки ролі та значення соціально-економічної та культурної діяльності єврейської общини на українських землях Російської імперії, зробити висновок про невизначеність юридичного статусу єврейства.

Принцип світоглядного плюралізму дозволив уникнути концентрації уваги лише на одних сторонах і властивостях досліджуваних явищ та врахувати різні суперечливі погляди дослідників стосовно одних і тих же історичних явищ і процесів. Принцип системності дозволив проаналізувати реалізацію політики російського самодержавства щодо всебічного контролю і регламентації всіх сфер життєдіяльності єврейського населення. Принцип всебічності було застосовано при аналізі комплексу історичних джерел з досліджуваної проблематики. Принцип доступності дозволив не спрощено, і в

той же час доступно подати всю сукупність історичних фактів, результати наукового дослідження. Принцип науковості дозволив провести дослідження із додержанням усіх наукових вимог, розкрити причинно-наслідкові зв'язки явищ і процесів, включити в дослідження науково перевірені факти, що відповідають сучасному рівню розвитку історичної науки.

У дослідженні використано як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, динамічний, описовий, структурно-системний, логічний), так і спеціально-наукові методи дослідження (історико-системний, порівняльно-історичний, історико-генетичний, статистичний та інші), кожен з яких має свої межі застосування.

Для виявлення правового статусу єврейства в Російській імперії було використано діалектичний метод. Загальнонаукові методи дослідження лягли в основу підбору та поєднання емпіричного матеріалу, узагальнень, висновків, аргументації, доведення. Логічний метод допоміг у чіткій структуризації наукового матеріалу та оформлення роботи в цілому. Порівняльний метод дав змогу дослідити міграційні та демографічні процеси в середовищі єврейства в ХІХ – на початку ХХ ст., порівняти специфіку економічної діяльності євреїв у різні відрізки часу. Структурно-системний метод застосовувався при визначенні ролі та місця єврейських громадських організацій, товариств, об'єднань у розвитку системи єврейського громадського руху.

Серед спеціально-наукових методів важливу роль відіграв історико-системний метод, що дозволив дослідити єврейські общини як елемент соціальної структури населення Російської імперії. Історико-порівняльний метод дав можливість порівняти причини міграційних процесів серед єврейства в різні проміжки часу, правове становище євреїв в різні роки правління російських самодержавців, якісні і кількісні зміни в економічній діяльності єврейства протягом досліджуваного періоду.

Проблемно-хронологічний метод дав змогу прослідкувати еволюцію єврейських громадських рухів та товариств від благодійних організацій до політичних партій. Бібліометричний метод та методи класифікації і

систематизації застосовувалися при вивченні історіографії досліджуваного питання, систематизації та упорядкування джерел та літератури.

Історико-генетичний метод дозволив прослідкувати еволюцію єврейсько-іноетнічних взаємин, що продемонструвало процес зростання антисемітизму та нетерпимості серед владних структур імперії та звичайного населення. За допомогою статистичного методу вдалося простежити динаміку зростання і зменшення кількості єврейського населення, внутрішні та зовнішні міграційні процеси, динаміку зайнятості єврейства у промисловості імперії.

При вивченні правового статусу єврейства активно залучалися і методи юридичних наук. Зокрема, нормативно-правовий, порівняльного правознавства.

Таким чином, використаний у роботі методологічний інструментарій дозволив комплексно висвітлити питання правового статусу єврейської національної меншини в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст., дослідити питання демографії та міграції в середовищі єврейства, динаміку і специфіку економічної зайнятості єврейських ремісників, купців, торговців, промисловців, прослідкувати еволюцію антисемітизму та єврейських громадських організацій у політичні партії, зробити аргументовані висновки з проблемних питань теми дослідження.

Висновки до розділу 1

Отже, вивчивши, систематизувавши та проаналізувавши наукову історичну літературу з проблеми дослідження можна зробити висновок, що на сьогодні можливо виділити три якісно відмінні етапи у розвитку історіографії єврейства південних та частини південно-західних губерній Російської імперії. Незважаючи на значні та ґрунтовні дослідження істориків, економістів, юристів, статистів, соціологів дана тема потребує подальших уточнень з окремих аспектів історії єврейства смуги осілості, зокрема щодо демографії, міграцій, економічної зайнятості євреїв.

Представлена у роботі джерельна база є різноплановою, автентичною та науково значущою. Основу дослідження склали законодавчі акти стосовно

єврейства, статистичні матеріали, зібрані земствами краю, матеріали статистики державних установ, переписи та статистико-описові матеріали, зокрема описи губерній, упорядковані офіцерами Генерального штабу в 1850 – 1860-х рр. Джерелами допоміжного та уточнювального характеру стали збірники економіко-статистичної інформації, матеріали періодики та мемуаристика.

Методологічну основу дослідження склали спеціальні історичні та традиційні загальнонаукові принципи, серед яких принципи світоглядного плюралізму, багатовекторності, всебічності, об'єктивності, історизму, системності, науковості, доступності, що дозволяють об'єктивно підійти до вирішення кола поставлених завдань. Для об'єктивного і неупередженого висвітлення порушених питань, у дослідженні було використано як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, динамічний, описовий, структурно-системний, логічний), так і спеціально-наукові методи дослідження (історико-системний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, статистичний, бібліометричний), кожен з яких має свої межі застосування. Допоміжними у дослідженні стали філософські методи (діалектичний) та юридичні (нормативно-правовий, порівняльного правознавства).

РОЗДІЛ 2. МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДОВИЩІ ЄВРЕЙСТВА СМУГИ ОСІЛОСТІ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

2.1. Рух Гаскала та релігійна боротьба в смузі осілості

Кінець XVIII – початок XX ст. стали для східноєвропейського єврейства періодом активних модернізаційних процесів, що зачепили практично всі сторони життєдіяльності єврейської громади. Для з'ясування суті цих процесів, перш за все, слід надати чітке визначення самим модернізаційним процесам. Досить детально це зробив у своїй монографії В. Яшин, який вказує, що «у якості модернізаційних процесів логічно було б розглядати зміни в організації, формах, методах і цілях діяльності інститутів громади, поширення світської освіти, політизацію громадських рухів та прийняття євреями нової, буржуазної (християнської) моделі соціальної поведінки» [133, с. 59 – 60].

Друга половина XVIII ст. увійшла в історію Європи як епоха Просвітництва, яка докорінно змінила життя європейського єврейства. Саме європейське просвітництво в парі з економічним лібералізмом добилося того, чого за віки не змогло зробити багаття інквізиції, а саме – примусити євреїв відректися від віри предків [85]. У Російській імперії феномен Гаскали отримав поширення уже в кінці XVIII ст., а особливо на початку XIX ст.

Гаскала являла собою ідейну суспільну течію, яка виступила проти релігійно-культурної замкненості єврейства. Головною метою Гаскали стало долучення єврейства до надбань європейської культури, науки та освіти. Основні завдання Гаскали вбачалися у зміні стосунків між єврейським та неєврейським населенням шляхом викорінення єврейських традиційних порядків і долучення євреїв до загальнолюдських цінностей. Шляхи досягнення цих завдань прихильники єврейського просвітництва вбачали у навчанні євреїв світським наукам, вивченні євреями мов тих держав, в яких вони проживали, розвитку у них стремління до громадянського рівноправ'я і одночасно громадянської лояльності, зміні зовнішнього вигляду і поведінки єврейства, включаючи європейський одяг та вивчення правил етикету, зміні характеру

економічної діяльності євреїв в напрямку підвищення її продуктивності. Особливістю цього руху в Російській імперії стало те, що тут, крім просвітницьких завдань, прихильники Гаскали намагалися досягти громадянського рівноправ'я євреїв з не євреями [126; 61].

Існує щонайменше два погляди на виникнення Гаскали. Представники першого підходу підтримують точку зору, згідно з якою Гаскала виникла в Німеччині, а точніше в Берлінській общині завдяки Мозесу Мендельсону і його виступу «Що таке просвітництво?». Прихильники другого підходу (переважно сучасні дослідники) заперечують трактовку Гаскали як руху, що виник виключно на заході чи в центрі Європи, а вже звідти – поширився на схід. Вони розглядають Гаскалу як явище, котре формувалося одночасно в кількох центрах – і в Центральній, і в Східній Європі. Крім того, вони стверджують, що взаємодія між двома центрами ашкеназької діаспори, східноєвропейською і центральноєвропейською, сприяла прискоренню розвитку та поширенню Гаскали [53, с. 140].

У Російській імперії ідеї Гаскала поширилися значно пізніше, ніж у Європі. Причиною цього стало те, що східноєвропейське єврейство, у тому числі єврейство смуги осілості, відрізнялося більшою ізольованістю від навколишнього світу, консерватизмом, пануванням авторитету релігійних догм і традиційних норм життя єврейської общини. В смузї осілості Гаскала формувалася під впливом трьох факторів:

1. Центри руху Гаскали в Центральній Європі

Система багаторічних і багатогалузевих зв'язків між єврейством Російської імперії та Центральної Європи стала основою поширення просвітництва у середовищі російських євреїв. Значним внеском тут була діяльність тих просвітителів з Центральної Європи, які були спеціально запрошені владою в Російську імперію з метою модернізації євреїв того чи іншого регіону. Ще одним шляхом проникнення просвітництва у російські землі була діяльність купців, які мали тісні економічні, соціальні і культурні зв'язки зі своїми єврейськими партнерами в Центральній Європі. Не варто

забувати і про студентів, що відправлялися на навчання до західних університетів та потрапляли під вплив системи цінностей європейського Просвітництва, стаючи своєрідними «агентами» ідеології просвітництва у своєму середовищі.

2. Широкі просвітницькі кола в Російській імперії

Російські інтелектуали вже з кінця XVIII ст. проявляли інтерес до процесів, що відбувалися у єврейському середовищі та прагнули модернізувати його, переважно за допомогою освіти.

3. Література

Уже з кінця XVIII ст. значна частина єврейства мала доступ до літератури в Російській імперії, а знайомство єврейської молоді з новою літературою і новими враженнями дуже часто залишало помітний слід у їхній свідомості [86, с. 164 – 165].

Політика царського уряду, з одного боку, була спрямована на асиміляцію євреїв, а з іншого – на їх постійні утиски і обмеження. Але після поділів Польщі до Російської імперії відійшов великий масив земель, в яких єврейство займало значний відсоток населення. Євреї були чужоземним елементом в імперії, чому значно сприяло і російське законодавство (достатньо згадати лише смугу осілості). І чим далі, тим більше спосіб життя єврейства приходив у протиріччя із новими змінами. Закономірно, що рано чи пізно це мало привести до виникнення «єретиків», які б прагнули до змін. І такі з'явилися. Це були маскіли – прихильники просвітницького руху Гаскали [88, с. 17; 61]. Поширенню Гаскали у межі осілості значним чином сприяли і модернізаційні процеси, що проходили у Російській імперії у другій половині XIX ст. за часів царя – реформатора Олександра II, який був досить терпимим до євреїв.

У політичному плані ідеалом Гаскали став просвічений абсолютизм. Маскіли орієнтувалися, в першу чергу, на державу, а не на націю і поклали великі сподівання на просвітницько-абсолютистську монархію, сподіваючись, що в новій державі євреї стануть повноправними громадянами, але при цьому їм вдасться зберегти свою єврейську ідентичність [88, с. 17].

Провідними центрами Гаскали стали Одеса, Бердичів, Умань. Протягом 1860 – 1870-х. рр. Одеса залишалася центром Гаскали у Російській імперії. У травні 1860 р. тут почали видавати перший єврейський журнал російською мовою «Разсвет», його наступником став журнал «Сіон» (1861–1866), далі з'явилась щоденна російсько-єврейська газета «День» (1869–1871). На івриті в 1860-1871 рр. видавалася щотижнева газета «Гамеліц».

Не залишилася осторонь ідей Гаскали і Умань. Саме тут Гірш Бер Гурвіч у 1817 р. здійснив вільний переклад мовою їдиш книги «Відкриття Америки», яка стала популярною серед значної кількості східноєвропейських євреїв. [76].

У першій половині ХІХ ст. досить активними були і представники галицької Гаскали. Тут потрібно згадати засновника науки іудаїзму Соломона-Єгуду Раппопорта, який розробив критичний метод дослідження єврейської історії та літератури, а також Нахмана Крохмалю, який простежив витoki єврейської традиції у своїй знаменитій праці «Путівник для заблукалих у наш час». Але внаслідок високої концентрації євреїв у цьому регіоні (12% всіх мешканців) і дуже високому релігійно-філософському рівню рабинів, Гаскалу тут скерували по шляху збереження й розвитку традиційних релігійних цінностей [87, с. 429].

Поряд з інноваційними процесами, що принесла Гаскала в смугу осілості, тут активно йшла і релігійна боротьба. Її можна розділити на внутрішню та зовнішню. Внутрішня релігійна боротьба йшла в самому єврейському середовищі між маскілами (реформізмом), прихильниками традиційного іудаїзму та хасидами. Зовнішня релігійна боротьба велася між іудеями, з одного боку, та християнами, православною церквою та царським самодержавним апаратом з іншого.

Царський уряд активно підтримував антисемітизм, всіляко сприяючи йому своїми правовими актами, та плекав надію на швидку асиміляцію єврейства, принаймні його корисної частини. Але прогресивні єврейські лідери чудово розуміли нову ситуацію, в якій опинилося єврейство, і тому намагалися завадити проникненню російського самодержавства у єврейське життя. Засобом

збереження єврейської етнічної ідентичності стало замкнення у кагали задля захисту основи єврейської самоідентичності – традиційного іудаїзму.

В умовах обмеженої діяльності єврейських громад в Російській імперії, що підкріплювалося тяжким матеріальним становищем більшості єврейства, активно заявив про себе і хасидизм, який прийнято вважати ортодоксальним іудаїзмом [96, с. 163]. На початку XIX ст. релігійну першість остаточно отримали хасиди. Їхні общини майже повністю витіснили традиційні іудейські. Але цадики і рабини навчилися мирному співіснуванню, розподіливши між собою обов'язки в єврейській спільноті: рабин залишався беззаперечним авторитетом в законах Тори, а за вирішенням повсякденних питань віруючі зверталися до цадика [111, с. 13].

Зміни, запропоновані хасидами, прийшлися до вподоби всім прошаркам єврейського населення. Показником цього є те, що на кінець XIX ст. прихильниками цього вчення у всьому світі були 40-50% світового єврейства. Основними причинами успіху хасидського вчення були:

- 1) відсутність в ідеології хасидів відходів від традиційного іудейського вчення;
- 2) легкість спілкування із Богом, яку запропонували хасиди, не потребувала значної теоретичної і практичної підготовки (за вченням хасидизму, служити Богу можна не лише завдяки беззаперечному виконанню заповідей, а й всіма мирськими справами);
- 3) можливість власною діяльністю змінювати навколишній світ і прискорити пришестя Месії;
- 4) хасидизм запропонував нового духовного лідера – цадика, який був першим серед рівних, але міг безпосередньо спілкуватися з Богом і, таким чином, допомагав вирішувати не тільки теоретичні релігійні питання, а й повсякденні проблеми;
- 5) легкість приєднання до нового вчення.

Не оминули увагою релігію і маскіли. Вони навіть запропонували свою концепцію релігійної реформи, головним завданням якої було переосмислення

суті юдаїзму, в першу чергу, з позицій філософії ідеалізму та трансформації літургії. Ця концепція отримала вираження в реформованих синагогах, різних просвітницьких та благодійних інституціях. Реформовані синагоги (темплі) представляли собою окремі молитовні будинки. Першим темплом стала тернопільська синагога, збудована з ініціативи Йозефа Перла у 1819 р. [63, с. 4 – 5]. Характерною рисою модерних синагог стає музичний супровід і професійний спів. Такі синагоги почали називати хоральними [91, с. 339]. Ще однією цікавою новацією стали проповіді. На посаду проповідника, як правило, обирали тих, хто здобув не лише традиційну релігійну, а й світську освіту. Такі проповідники дуже часто поєднували свою проповідницьку діяльність із участю у благодійних фондах, різних товариствах, із викладанням у навчальних закладах [13, с. 6] .

В останні десятиріччя XIX ст. поширення хасидизму в межі єврейської осілости значно уповільнилося. Причиною цього стало те, що хасидське вчення втратило прогресивні демократичні риси, перетворившись на оплот середньовічного способу життя за релігійними законами та наказами Талмуду

Втраті хасидами першості активно сприяли і маскіли, які вважали хасидів релігійними фанатиками, що заважають єврейству рухатися вперед. Натомість хасиди всіх напрямків наполягали на тому, що для справжнього юдея головним і єдиним є релігійне життя і навчання [63, с. 14]. Реформований юдаїзм маскілів, насамперед, вніс зміни до культової та релігійно-побутової практики: богослужіння правиться національною мовою, для жінок і чоловіків одночасно, головний убір став не обов'язковим, до богослужіння включалася органна музика, спрощувалися молитви, змінився порядок святкування суботи [96, с. 166].

Єврейська молодь не бажала більше керуватися у своєму житті виключно релігійними догмами, а тому хасидизм дуже швидко почав втрачати своїх прихильників. Руйнуванню єврейського традиційного життя активно сприяла і асиміляторська царська політика. Навіть припинення міжусобиць між хасидами і міснагідами не врятувало традиційний спосіб життя єврейства. Таким чином,

релігія перестала бути визначним фактором життя єврейської молоді, і все більше євреїв в кінці XIX – на початку XX ст. почали відходити від релігії взагалі [111, с. 16 – 17].

Ідеї Гаскали проникли навіть і у сферу російського самодержавства. В роки ліберального царювання Олександра I спеціальним указом кагалам заборонялися покарання релігійного характеру, у тому числі і переслідування хасидів. В 1817 р. було заборонено звинувачувати євреїв у ритуальних вбивствах, спираючись на упередження. Тоді ж створюється і «Комітет для всіх євреїв, що переходять у християнство». Євреї, що перейшли у християнство, отримували право власності на сільськогосподарські землі та працю на них, а державні органи мали їм всіляко в цьому сприяти. Але в кінці свого правління погляди царя стають більш реакційними і він створює об'єднання «ізраїльських християн». Членами цього об'єднання були євреї, які перейшли в одну із християнських релігій. Такі євреї та їх нащадки отримували значні економічні і правові пільги та привілеї. Але проіснувало це об'єднання не довго, і вже у 1833 р. було закрито з причин відсутності достойних претендентів[62, с. 177; 82, с. 16]. .

За царювання Миколи I тиск царського уряду на єврейське населення посилюється. У 1844 р. кагали «як оплот релігійного фанатизму» ліквідовуються. В тому ж році у Вільно та Житомирі створюються два рабинських училища для виховання іудейських духовних наставників. Деяке полегшення наступило в роки царювання Олександра II, коли євреї були зрівняні в багатьох правах з іншим населенням. Після того, як було ліквідовано кагальну систему, все ще продовжували існувати автономні єврейські товариства, але вони не мали чітко визначеного юридичного статусу. Рабини спочатку обиралися єврейськими товариствами, а після видання нового спеціального закону в 1901 р. – уповноваженими прихожанами молитовних домів. Обраних рабинів затверджувало керівництво губерній. Але поряд із «державним» рабином існував і неформальний «духовний» рабин, якого поважала вся єврейська громада за високу ученість. У масштабах імперії навіть

існував вищий офіційний орган для вирішення питань у релігійно-духовних справах євреїв – «Рабинська комісія», яка поряд з цим була і консультативним органом при Міністерстві внутрішніх справ [62, с. 177 – 179]. Для залучення єврейської молоді до учительської праці, уряд, не надаючи права державної служби, надавав значні переваги цивільної служби вчителям, які закінчили єврейські учительські інститути: звільнення від військової повинності, від сплати податків і повинностей, надання за 12-річну службу почесного громадянства, що звільняло їх від тілесних покарань [84, с. 108].

Звід законів про покарання 1866 р. визначив єврейську віру – юдаїзм як псевдовчення. У зв'язку з цим, викрадення та псування іудейських святинь, предметів богослужіння, не вважалося святотатством. Юдеї, які переходили в християнську віру, отримували грошову допомогу від 15 до 30 рублів, а діти – половину цієї суми. У судових справах іудеїв, що прийняли християнство, євреї-іудаїсти у якості свідків не допускалися [119, с. 190].

Яскравим свідченням проникнення Гаскали у єврейське середовище служать власноручні підписи євреїв під рішеннями громадських сходів та інших документів. Так, якщо у першому десятиріччі XIX ст. практично усі підписи робилися єврейськими літерами, то вже у четвертому десятиріччі XIX ст. підписи євреїв російською мовою не були рідкістю як серед вихідців із російських губерній, так і серед єврейських вихідців із Галичини. Цілком закономірним є і той факт, що вивчення мов та загальних предметів (математики, бухгалтерії і т.д.) найбільше знайшло підтримку у купців та підприємців, оскільки це було безпосередньо пов'язано із їх професійною діяльністю. Саме стимул отримання вищих прибутків штовхав їх до опанування новими знаннями. Але лише одиниці євреїв наважувалися відправляти своїх дітей до навчальних закладів. Більшість же продовжували віддавати перевагу домашнім вчителям, які і навчали німецької та російської мов.

Велике значення у популяризації світських предметів серед євреїв мала і діяльність євреїв-іноземців, які отримали освіту в Європі. Показниками такого впливу макілів є частка випускників єврейського походження у навчальних

зкладах. Так, у 1842 р. в єврейському училищі та інших навчальних закладах Одеси з викладанням світських предметів навчалася третина дітей євреїв. У 1871 р. Євреї склали 41 % випускників Херсонської гімназії. У 1875 р. у Другій одеській прогімназії навчалося 172 єврея (78 % загального числа учнів цієї гімназії). Популярним серед єврейської молоді стає і вступ до вищих навчальних закладів. Так, наприклад, на юридичному факультеті Новоросійського університету протягом 1865 – 1866 рр. навчалося 16 студентів-євреїв, що становили 13% загальної кількості студентів факультету. А вже у 1880-х рр. євреї становили чверть студентів університету та 30% студентів юридичного факультету [109, с. 102 – 104].

Окремо слід сказати про Йозефа Перла, як одного із найяскравіших представників Гаскали не лише межі осілості, а й всієї Європи. Йозеф Перл народився в Тернополі у сім'ї торговців, отримав класичне традиційне виховання і пішов по стопах батька у торгівлю. У юнацькі роки відомий маскіл захоплювався каббалою і навіть був прихильником хасидизму. Але коли Перл почав займатися бізнесом і подорожувати у справах до країн Європи, його погляди швидко змінюються. Перебуваючи у Пруссії, він захоплюється ідеями Гаскали, які і були привезені ним на Галичину. Серед його друзів були такі відомі маскіли як Дов Бер Гінсбург та Юда Лейб бен Зеєв. До сфери інтересів Перла ввійшли німецька, французька, латинська мови, математика, історія, природничі науки та середньовічна єврейська філософія. Він був справжнім прихильником Мендельсона і активним противником хасидизму, який, на його думку, був втіленням обскурантизму. Йозеф Перл займався не лише темплями, а й навчальними закладами. Саме він у 1813 р. заснував у Тернополі зразкову єврейську школу, де поряд з традиційними предметами викладалися і світські науки [138, с. 225 – 228.].

Наприкінці XIX ст. прослідковується поява нових сюжетів у синагогальному розписі, що було пов'язано із піднесенням єврейської національної свідомості. Дані зміни були пов'язані з виникненням палестинофільського руху у Російській імперії на початку 1880-х рр, який

торкнувся всіх верств єврейського суспільства, навіть найрадикальніших його представників. Ідея повернення до Ерец-Ізраель яскраво відбилася і на синагогальному живописі. Давні образи Єрусалима і Єрусалимського храму, що мали ритуальну і есхатологічну функції, доповнилися широким спектром місць біблійної історії євреїв та сучасними об'єктами. До першої групи відносилися «святі» міста, могили пророків і праотців, священні гори та інші об'єкти, описані у Торі. До другої групи належали краєвиди Яффи, Тель-Авіву, який активно розвивається на початку ХХ ст. та сучасні споруди. Такий підхід слугував своєрідною агітацією та рекламою переселенського руху на історичну батьківщину [91, с. 270 – 272].

Гаскала вичерпала себе вже до кінця ХІХ ст., так і не вирішивши всі поставлені завдання. Але не дивлячись на це, вона сприяла активному перебігу модернізаційних процесів у традиційному середовищі єврейства смуги осілості, що виявилось у секуляризації, реформі юдаїзму, переорієнтації діяльності громад, появі світських навчальних закладів, прийнятті значною частиною єврейства, особливо молоддю, християнського образу життя.

2.2. Модернізаційні процеси в освіті

Модернізаційні процеси, що активно проходили в смугі осілості у ХІХ ст., не пройшли і осторонь освіти. Зокрема, у цей період провідними центрами єврейської освіти стають Одеса, Бердичів, Умань. В Одесі в цей час значне місце посідали євреї з Галичини (найбільше з Бродів) та Німеччини. У 1826 р. їх стараннями тут була заснована світська школа для євреїв, де викладалися також і єврейські предмети, а у 1835 р. у цій школі відкрили відділення для дівчаток. Не залишилася осторонь ідей Гаскали і Умань. Саме тут за ініціативою Гірша Бера (Германа Бернарда) Гурвіча була створена перша в Російській імперії загальноосвітня єврейська школа, заснована на засадах Мендельсона. Але через спротив ортодоксів вона проіснувала не довго [123].

Освічені прогресивні євреї чудово розуміли, що для відродження єврейської нації та покращення загального становища єврейства (у тому числі

боротьба з антисемітизмом), необхідне долучення євреїв до загальної освіти та опанування досягненнями європейської науки і культури. Це мало стати важливим кроком у боротьбі за виживання єврейського суспільства у нових соціально-економічних і політичних реаліях.

Ідеї реформування та просвіти єврейства стали проникати у суспільну свідомість переважно через літературу. Однією з найяскравіших фігур єврейського просвітництва був Ісаак Бер Левінзон (1788–1860), якого називали «Мендельсоном російських євреїв». Познайомившись з Нахманом Крохмалем (1785 – 1840 рр.), який зняв покривало святості з Талмуду, Ісааком Ертером (1792 – 1851 рр.), сатириком, який спрямував своє перо проти цадиків-чудотворців, равинів-казуїстів та Іосифом Перлем (1773 – 1839 рр.), автором послань, що наносили удар хасидизму, засновником вищої єврейської школи в Тернополі, Ісаак Бер Левінзон вирішує присвятити своє життя справі єврейського просвітництва. Головну мету своєї діяльності він вбачав у критиці віджилих форм побуду єврейського народу, та вказуванні на нові шляхи подальшого розвитку єврейства.

Але Левінзон чудово розумів своє безсилля в боротьбі з єврейським консерватизмом, а тому вирішив скористатися досвідом своїх західноєвропейських колег-просвітителів і діяти за допомогою російської влади. У своїй праці «Теудо-Беісроель» («Повчання Ізраїлю») Левінзон, користуючись творами равіністичної літератури, доводив, що вивчення єврейської мови є обов'язком кожного єврея, так як лише при знанні цієї мови можна правильно зрозуміти Священне Писання; далі він стверджував, що не заборонено знати інші мови, а особливо державну, яка так потрібна в особистому і суспільному житті, і що знайомство зі світськими науками не несе загрози релігійно-національним почуттям [67, с. 5 – 6]. За наказом Миколи I за цю книгу Левінзону була видана одна тисяча карбованців для друку. Він неодноразово звертався до російського уряду за допомогою і субсидіями, оскільки розумів, що культурна реформа не могла бути здійснена без

підтримки влади. Сам же діяч, який протягом 40 років проповідував ідеї Гаскали прожив у матеріальній скруті [113, с. 118].

Якими шляхами мали здійснитися ідеали Гаскали на думку Левінзона? По-перше, він вважав за потрібне змінити систему виховання євреїв: центральна думка – євреям необхідна європейська освіта. Але він не хотів повністю відмовлятися від традиційних релігійних елементів у єврейському вихованні. Захист своєї програми Левінзон ґрунтував на положеннях Талмуду, про що повідомляв у листі міністру народної освіти адміралу О.С. Шишкову. По-друге, пропонуючи зосередити зусилля на перевихованні євреїв, Левінзон вважав за необхідне внести деякі зміни і в економічне життя єврейства, і в першу чергу заохотити їх займатися землеробством, і відмовитися від забороненої богом торгівлі [61].

Історію розвитку освіти російських євреїв можна поділити на три періоди: 1) до початку царювання Олександра I, коли про організований освітній вплив на єврейство не йшлося й мови; 2) роки царювання Олександра I та Миколи I (1801 – 1855 рр.), де історія єврейської освіти – це історія низки заходів царського уряду і лише в незначній мірі історія суспільної самодіяльності; 3) царювання Олександра II і Олександра III, коли до освітніх процесів у значній мірі залучається суспільство, яке приймає активну участь в організації навчальних закладів і проявляє до них значний інтерес [58, с. 2].

Хоча Положення 1804 р. і відкрило євреям дорогу в загальноосвітні навчальні заклади, але успіху це не мало, оскільки дуже мала кількість євреїв скористалася цим правом. Причин цього можна виділити декілька. По перше, традиційне єврейство не бажало відходити від своїх традиційних форм виховання і навчання, по-друге, євреї боялися, що вивчення світської освіти приведе до їх асиміляції, по-третє, батьки боялися, що їхні діти забудуть віру предків, і їх будуть за це утискати як в середині єврейської общини, так і серед не євреїв.

Важливе значення для розвитку освіти мало і Положення 1835 р., за яким єврейські діти обох статей отримали право навчатися в усіх закладах, як

державних, так і приватних, а рабин вважався головним начальником усіх шкіл і синагог. Особливим здобутком було те, що з дозволу міністра народної освіти студенти-євреї могли навчатися за кошти держави. Ті, хто здобули ступінь кандидата, магістра, художника, могли просити особистого почесного громадянства, а отримавши ступінь доктора, – навіть спадкового громадянства. У маленьких містах і містечках євреї зазнавали особливо тяжких утисків, тому більшість із них вирішили відмовитися від загальноєвропейської освіти і надали перевагу освіті з релігійно-національним забарвленням. Такий стан речей абсолютно не влаштовував міністра народної проосвіти С. Уварова, тому наприкінці 30-х рр. XIX ст. він перейшов до рішучих дій у справі єврейської освітньої реформи. Був складений навчальний план нових шкіл, у яких крім єврейських мали викладатися і загальні предмети. У 1841 р. С. Уваров запросив до Санкт-Петербурга М. Лілієнталя і доручив йому зайнятися розробкою реформи.

Макс Лілієнталь був типовим єврейсько-німецьким інтелігентом. Він активно листувався із питань єврейської освіти з європейськими євреями. У 1842 р. об'їздив губернії смуги осілості, побував у Житомирі, Бердичеві, зустрічався з представниками єврейських громад. Після накопичення масиву фактичного матеріалу із питань удосконалення єврейської освіти, М. Лілієнталь взяв активну участь у роботі «Комісії для освіти євреїв в Росії» (1842 р.). С. Уваров разом з членами комісії ставили собі за мету вирішити складне завдання – примирити імперські інтереси щодо руйнування традиційної релігійної освіти та тривогу євреїв щодо збереження її самобутності. Програма освітньої реформи безліч разів перероблялася, доповнювалася, доки не була узаконена. Відповідно до «Положення 1844 р.» були відкриті казенні училища, розроблені нові правила для приватних навчальних закладів [61; 113, с. 118 – 119.].

Важливим наслідком роботи Комісії став затверджений у листопаді 1844 р. указ Миколи I «Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва». Фактично, цей документ визнавав низьку ефективність попередніх заходів російської влади, щодо залучення єврейства до навчання у державних

зкладах. У цьому указі за євреями було збережено право навчатися у державних освітніх закладах і передбачалося створення двох особливих типів єврейських училищ: 1) першого розряду (початкові, відповідали приходським училищам); 2) другого розряду (прирівнювалися до повітових училищ). А для підготовки вчителів Єврейського Закону і рабинів створювалися рабинські училища, які прирівнювалися до гімназій. Єврейські предмети мали викладати лише євреї, а викладання світських предметів могли здійснювати як євреї, так і християни, які отримали на це право. В указі вказувалося, що для заохочення євреїв до навчання у єврейських училищах міністерства народної освіти їм надається ряд пільг. Так, наприклад, обмежувався строк рекрутської служби: а) тим, хто на відмінно закінчив курс наук у повітовому училищі – на 10 років; б) хто задовільно закінчив гімназійський курс – на 15 років. Більш того, учні, що закінчили на відмінно курс гімназії в повному обсязі і виявили особливі успіхи у вивченні російської мови особисто звільняються від рекрутчини [15, с. 764 - 765].

Щоб зробити різницю між хедером і державним училищем не такою помітною, до останнього було введено велику кількість єврейських предметів. Так, із 16-ти тижневих уроків в кожному із двох класів державного єврейського училища першого розряду 7 уроків були відведені для Закону Божого, 2 уроки для єврейської мови, 4 уроки для російської мови, 2 уроки для арифметики і 1 урок – німецької мови. Кожен урок проходив 1,5 години, тобто на єврейські предмети із 24 годин на тиждень відводилося 13,5 годин [98, с. 103 – 104].

Але консервативне, виховане на традиціях єврейство в переважній більшості зустріло нововведення вороже, а відчуженість лише зростає. Єврейський історик Шимон Дубнов, співставляючи існуючі в Російській імперії єврейську школу із загальноосвітньою, вважав обидві непридатними. Він писав: «Стара наша школа – хедер і ієшива – виховувала лише єврея, а не людину, та й «єврея» виховувала односторонньо, впливаючи лише на його релігійне почуття і релігійне мислення. Нова загальноосвітня школа, навпаки, абсолютно забуває про «єврея» і виховує лише людину, тобто фактично – росіянина, поляка чи

німця...виховання роз'євреєло молодь, воно повинно її тепер об'євреїти» [93, с. 44].

Так, на Волині весною 1846 р. передбачалось відкрити 18 єврейських училищ (15 I-розрядних і 3 II-розрядних), але відкрито було лише половину із запланованих, що пояснювалось небажанням євреїв віддавати своїх дітей до цих навчальних закладів. Станом на 1858 р. у восьми училищах Волинської губернії навчалось лише 123 учні [52, с. 78].

П. Марек зазначав, що «ніхто добровільно не посилав своїх дітей в державні єврейські училища. У цьому відношенні шкільна повинність була подібна рекрутській». Для відкриття училища прислали наглядача-хранителя, який мав вербувати учнів. Він звертався до єврейської общини і вимагав необхідну кількість учнів. Община розшукувала безпритульних, бідних дітей і наглядач вносив їх у списки. П. Марек вказує: «Переглядаючи списки учнів єврейських училищ, ви дивуєтесь кількості безпритульних сиріт, бідняків і дітей збіднілих ремісників. Весь контингент учнів належав до того класу, який, по тодішнім поняттям, складав покидьків суспільства. Це був клас, який визнавався придатним лише для здачі в солдати» [98, с. 80]. Тому, цілком зрозуміло, чому на середину 1850-х рр. в єврейській освіті продовжували домінувати приватні навчальні заклади.

Отже, політика Миколи I в сфері єврейської освіти була не досить вдалою. З одного боку, контроль над хедерами так і не було встановлено, і вони починають працювати нелегально, а з іншого, це лише сприяло занепаду державних єврейських училищ. З приходом до влади Олександра II ситуація покращується, що сприяло не такому радикальному налаштуванню євреїв проти влади.

Міністр народної освіти Є. П. Ковальський наприкінці 1850-х рр. висловив думку, що державна єврейська школа має приділити більше уваги вивченню світських навчальних предметів, а релігійне виховання має залишитися у компетенції батьків. Ці ідеї знайшли відображення у Положенні «Про правила навчання єврейських дітей», в якому вказувалося: 1) що навчання

дітей єврейських купців і почесних громадян у загальних державних навчальних закладах, а де таких немає, в єврейських державних училищах є обов'язковим; 2) за євреями залишалось право приватної освіти; 3) продовжувалося видання свідоцтв на право викладання меламедам (домашнім вчителям), які виконують вимоги влади, але через 10 років свідоцтва будуть видаватися лише вже існуючим меламедам. Інші, для його отримання повинні будуть здобути відповідну освіту в державних училищах; 4) при кожному єврейському державному училищі має бути почесний блюститель, який призначається від єврейської громади; 5) в талмуд-торах мають бути введені загальноосвітні навчальні предмети [8, с. 422].

Положення викликало значне обурення в середовищі єврейства. Євреї навіть почали скаржитися до органів влади і просити змінити положення. Особливо їх непокоїв пункт про обов'язкову освіту. Влада зреагувала на такі звернення і у квітні-червні 1860 р. Міністерство народної проосвіти дало відповідне тлумачення терміну «обов'язкове», що означав чисто моральний обов'язок отримати освіту. За невиконання цього положення покарання не передбачалося, а за євреями все ще залишалось право навчати своїх дітей як в державних, так і в приватних навчальних закладах [52, с.81].

Отже, якщо за царювання Миколи I, влада прагнула послабити вплив традиційної єврейської освіти шляхом поєднання її світської і релігійної площин, то за Олександра II навчальний процес було розділено. Приватні школи мали надавати релігійну освіту, а державні – світську. В той час, як до вступу у державні заклади євреїв всіляко заохочували, над традиційною школою встановлювався жорсткий контроль і нагляд.

Таким чином, впродовж XIX ст. єврейська освіта зазнавала значних змін. Маскіли намагалися зняти з неї традиційність і «об'європеїти», держава прагнула підпорядкувати собі єврейську освіту і встановити примат державних навчальних закладів над традиційними, а єврейська громада всіляко трималася за корінь традиції. Але такі модернізації мали свої плоди. По-перше, значна частина єврейства отримала змогу навчатися в державних закладах. По-друге,

євреї змогли долучитися до європейської наукової та культурної спадщини. По-третє, в приватних закладах почали вивчати російську мову і деякі світські предмети. По-четверте, дівчатка також змогли долучитися до освітнього процесу. По-п'яте, здобуті знання для деяких євреїв ставали квитком із межі осілості. По-шосте, освіта стала засобом інтеграції та соціалізації єврейства в соціумі.

2.3. Громадські рухи та товариства

Неприхована дискримінаційно-обмежувальна політика царського уряду, що зберігалася навіть у найліберальніші періоди царювання імператорів Олександра I та Олександра II в купі з діяльністю маскілів та міжусобною релігійною боротьбою в середовищі самого єврейства, привела до швидкого виникнення та розвитку різних єврейських громадських рухів та організацій. Політичні, соціально-економічні та культурні перетворення, що активно здійснювалися російською владою протягом всього XIX ст. з метою зменшення ролі єврейських традиційних інститутів у житті єврейської общини, в кінці-кінців, обернулися проти царату, і така єврейська етноконфесійна політика призвела до формування єврейського національного та революційного рухів.

Особливо активно процес формування громадських рухів у єврейському середовищі проходив у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Це пов'язано з тим, що саме в цей період єврейська традиційна община переживала кризу і поступовий розпад, який виразився у швидкій та масовій еміграції єврейського населення, отриманням євреями світської освіти, пролетаризації значної частини єврейства. Молодь все більше відходила від традицій і включалася у політичну боротьбу. Так формувалася нова єврейська інтелігенція, яка виступала за емансипацію єврейського населення та ліквідацію ненависної смуги осілості. Помірковані громадські діячі прагнули досягти цієї мети через громадські організації, шляхом поступового тиску на царський уряд. Інша ж частина (переважно емансипована єврейська молодь) виступала за поширення сіонізму, створення власної держави і збереження єврейської

національно-культурної ідентичності. Тому можна говорити про два напрями єврейського національного громадського руху. Перший – виступав за асиміляцію єврейства. Другий – за створення власної держави з допомогою широко розгалуженої мережі громадських організацій і політичних партій [74, с. 21 – 22].

Створення громадських організацій особливо активно розпочалося після лібералізації суспільного життя в 60-х рр. XIX ст. Для їх контролю владою була видана низка нормативних актів. У січні 1869 р. Комітетом міністрів був виданий документ «Про надання Міністерству внутрішніх справ права затвердження статутів громадських і благодійних установ». Документ зобов'язував на колишніх підставах доводити до відома імператора дані про пожертвування приватних осіб та заснування благодійних закладів, що повинно було стимулювати благодійну діяльність на місцях. У 90-х роках XIX ст. почали видаватись статuti для певних груп громадських організацій. У 1891 р. Було вирішено створити універсальний зразок, «Зразковий статут», який засновники товариств повинні були брати за основу свого проекту [57, с. 70 – 71]. У 1892 р. було видано загальний для всіх благодійних організацій «Статут про громадське піклування в Росії». У ст. 442 вказувалося, що для відкриття приватних благодійних установ потрібно надати відомості про наявність засобів, необхідних для їх утримання.

16 червня 1897 р. порядок утворення благодійних товариств і організацій було вдосконалено. Тоді ж були розроблені «Зразковий статут товариства допомоги бідним», «Статут піклування про будинок працелюбності товариства». Відповідно до статутів, губернаторам було надано право самостійно реєструвати товариства допомоги бідним, якщо при створенні у них був типовий статут [101, с. 53].

Обов'язковою складовою єврейської громади була діяльність єврейських общинних благодійно-філантропічних товариств, чисельність яких у 1899 р. досягла 4953. На 1907 р. лише в Катеринославській губернії кількість таких благодійних товариств дорівнювала 301. На кожні 100 тисяч мешканців

губернії припадало 2,9 благодійних товариств, 2 заклади, 3,3 церковнопарафіяльних опікунств, 0,3 опікунств про народну тверезість, 3,7 столових. Усі благодійні заклади на території Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., незважаючи на їх громадський характер, перебували у віданні та під наглядом міністерств і відомств, таких, як Міністерство внутрішніх справ, Відомство православного віросповідання, Міністерство фінансів, Міністерство юстиції [101, с. 52].

Катеринославське товариство допомоги бідним євреям було засноване в 1898 р. Воно видавало безвідсоткові суди, утримувало пекарню. Тут же діяло і безкоштовне Бюро, яке займалося пошуком праці для безробітних. Джерелом фінансування таких товариств були пожертвування приватних осіб, членські внески, коробочний збір, а також кошти, що виділялися єврейськими громадами міст і містечок. Всі ці внески були добровільними [101, с. 54].

Одним із найбільших осередків єврейських громадських рухів і благодійних організацій була Одеса. Тут у 1866 р. вже діяло товариство допомоги незаможним «Пас-Леорхим», у 1866 р. було засновано Єврейське благодійне товариство. Із кінця XIX ст. під впливом ідей сіонізму кількість таких товариств стрімко зростає: Товариство допомоги нужденним трудівникам-євреям Одеси (1899 р.), Товариство трудової допомоги нужденним євреям Одеси (1900 р.), Товариство піклування про незаможне єврейське населення на Слобідці-Романівці (1900 р.), Одеське позичково-благодійне єврейське товариство «Гмілус-Хесед» (1908 р.), Благодійне товариство пам'яті Соломона Пилиповича Пурица (1911 р.).

Новим поширеним явищем в епоху формування капіталістичної ринкової економіки та переходу до індустріально-аграрного суспільства, стало створення товариств представників певної професії (прототипи сучасних профспілок). Наприклад, рибпромисловців і торговців тієї ж галузі – євреїв в Одесі; учителів-євреїв (1866 р.); мірників євреїв; купецьких агентів і різних торговців-євреїв; торгових агентів і торговців-євреїв; рубильників кошерного м'яса тощо. Були навіть гендерні організації, що ставили собі за мету дати жінкам освіту та

професію. До таких належали Товариство взаємної допомоги породіллям-єврейкам, Товариство для поширення ремесла між єврейськими жінками.

Значною була кількість і емігрантських товариств, які були тісно пов'язані із переселенським рухом, із новонародженим палестинофільством та сіонізмом. Їх створювали для допомоги емігрантам, які виїхали до Сирії та Палестини, країн Америки та Європи. Так, у 1885 р. Створено гурток «Негемія» (М.Ліон, Г.Гіммельфарб, Л.Шварц, Р.Старкмет) і товариство «Монтефіорі» (Л.Пінскер). У 1888 р. Заснували Товариство допомоги євреям – землеробам і ремісникам у Сирії й Палестині з надання матеріальної допомоги тим, хто вже переселився на історичну територію. Активними його членами були Л.Пінскер, М.Моргуліс, А.Грінберг [55, с.59 – 61].

Найпотужнішим єврейським рухом ХІХ – початку ХХ ст. , беззаперечно, був сіонізм, якому передувало палестинофільство. Батьківщиною масового сіоністського руху не випадково стала Східна Європа, особливо різні частини багатонаціональної Російської імперії. Головним чинником формування і розвитку палестинофільства, а в подальшому – сіонізму у середовищі єврейства смуги осілої стало антиєврейське обмежувальне законодавство і утиски зі сторони владних структур, а головним поштовхом до стрімкого поширення палестинофільського руху серед євреїв смуги осілої наприкінці ХІХ ст. стала погромна хвиля 1880-х рр.

1 березня 1881 р. членами організації «Народна воля» було вбито царя Олександра І, що започаткувало добу реакції. На подальшу долю єврейства, у значній мірі, вплинув і той факт, що серед терористів була і одна єврейка – Геся Гельфман, роль якої у цій справі була другорядною: саме вона утримувала конспіративну квартиру як співмешканка одного з терористів. Поліція цей факт ніяк не могла оминати. Престол посів Олександр ІІІ чудово відомий своїми антиєврейськими поглядами та антисемітизмом [78, с. 10]. Погроми 1881 р. ще раз переконали єврейство у тому, що, не дивлячись на успіхи емансипації, вони все ще чужі і будуть чужими у багатомільйонній полі етнічній Російській

імперії. Реакцією єврейства стали об'єднання Ховавей Ціон (Люблячі Сіон), що були організовані у всіх найбільших містах імперії [97, с. 15 – 18; 118].

Центром Ховавей Ціон стала Одеса. Серед прихильників руху переважала молода інтелігенція. На чолі організації стояли видатні мислителі, релігійні діячі, письменники, публіцисти: Л. Пінскер, М. Лілієнблум, М. Мальденштам, Н. Бірнбаум, Ш. Рабінович та інші. Ховавей Ціон вбачало свою головну місію у пропаганді повернення до Ерец-Ізраель. Лише меншість була готова до негайної алії [118].

Найвидатнішим представником руху був Іегуда Лейб (Лев) Пінскер, який спочатку був активним прихильником зближення з російською культурою, а потім став справжнім противником емансипації і закликав до автоемансипації. Фундаментальною працею Л. Пінскера стала «Автоемансипація», яка зачіпала ключові проблеми єврейського народу. Автор дійшов висновку, що єврей є скрізь чужоземним елементом, де б він не знаходився. Він пише: « Так як єврей ніде не буває вдома, і ніде його не визнають туземцем – він скрізь залишається чужим».

Пінскер стверджує, що по відношенню до єврейства відсутній принцип рівноцінності, і що, прагнучи до асиміляції, євреї віддалилися від своєї національності, і їм все одно не вдалося домогтися рівноправності. Він доводить, що саме існування єврейської нації як самостійної релігійної і етнічної меншості всередині пануючої нації стає джерелом антисемітизму: «єврей є мертвим – для живих, чужим – для корінних жителів, блукачем – для туземців, бідняком – для багатіїв, експлуататором і мільонером – для бідняків, для патріотів – створінням, позбавленим батьківщини, для всіх класів – ненависним конкурентом» [106, 144 – 146]. Тому проблема антисемітизму може бути вирішена лише шляхом відходу євреїв в країну, де б вони становили пануючу більшість [94, с. 107].

Поряд з Ховавей Ціон у руслі погромів виник і ідеалістичний рух, який можна вважати прототипом руху Гехалуц, що виник вкінці I Світової війни. Очолив його у січні 1882 р. студент-першокурсник Ізраель Белкінд, що зібрав

навколо себе ініціативну групу, яка не бажала слухати лише промови і агітацію за переселення до Сіону, а своїм прикладом намагалися практично втілити цю ідею в життя. Головною своєю метою вони проголосили переселення до Ерец-Ізраель. Ця група назвала себе «білуйцями». Це був палестинофільський рух, назва якого утворилася із перших літер слів з вірша Тори "Бейт- (І)Яков леху (у)венелха" – "Дім (рід) Якова, піднімаймося та йдемо". Влітку 1882 р. організаційне ядро групи було перенесено з Харкова до Одеси, щоб звідти керувати алією (репатріація євреїв до Ізраїлю). Перша група єврейських «піонерів» у кількості 14 осіб (у тому числі одна дівчина) на чолі з Ізраелем Белкіндом висадила на берег у Яффі в кінці червня 1882 р. Але там вони не знайшли підтримки ні серед старого ішува, що вважали їх безбожниками, ні серед Ховавей Ціон, які вороже ставилися до соціалістичних ідей білуйців про суспільну працю і усупільнення майна. Не дивлячись на перешкоди, білуйцям все ж вдалося купити землю і заснувати там свою колонію Гедера. Через відсутність підтримки і тяжкі умови життя білуйцям не вдалося досягти поставленої мети, але вони стали прикладом для всіх подальших алій [97, с. 22-23].

До середини 1890-х рр. проявилася криза в русі Ховавей Ціон, що було спричинено відсутністю чіткої політичної платформи, обмеженим колом учасників, невідповідністю методів діяльності поставленим цілям, відсутності практичного втілення мети руху. Більшість освічених єврейських діячів стали на позиції політичної боротьби єврейства за свої права і за визнання їх нацією. Саме в цей час був вперше використаний термін «сіонізм», основні ідеї якого були викладені в книзі Т. Герцля «Єврейська держава» (1896 р.). У своїй праці Герцль, як і Піскер доводить, що євреї скрізь чужі, скільки б вони не намагалися робити для пануючих націй, але підкреслює особливість єврейства, його унікальність: «Ми – народ своєрідний, народ особливий. Ми скрізь цілком чесно намагалися вступити у відносини з оточуючими нас народами, зберігаючи лише релігію наших предків, але нам цього не дозволили. Даремно ми вірні і готові на все, а в деяких країнах навіть надмірні патріоти...» [64, с.

196]. Розглядаючи причини антисемітизму, Герцль підкреслює, що сучасний антисемітизм ніяк не пов'язаний з різницею в релігії, як це було в Середньовіччі. На сучасному етапі головна причина антисемітизму – емансипація. Він пише: «У великих державах, де антисемітизм головним чином звів гніздо, він є наслідком емансипації євреїв» [64, с. 209].

У своїй роботі Т. Герцль накреслив і план створення нової єврейської держави. Він вказав, що якби євреям лише надали територію для їх «справедливої необхідності», то вони б самі про себе подбали і все б створилося само собою. Для цього необхідно створити два органи – Єврейський Союз і Єврейське Товариство: «Союз буде органом законодавчим, а Товариство виконавчим» [64, с. 212].

Саме під головуванням Т. Герцля 29 – 31 серпня 1897 р. у Базелі відбувся конгрес, на якому була створена всесвітня Сіоністська організація. Її президентом було обрано Т. Герцля. Тим самим було покладено початок сіонізму як суспільному руху. На першому сіоністському конгресі була прийнята «Базельська програма», у якій було визначено головну мету сіоністського руху – створення власної держави на історичній території в Палестині [97, с. 60].

Але вже через 3 роки у всесвітній Сіоністській організації відбувся розкол і почали виділятися різні течії сіонізму. Так, у 1900 р. на 4-му Сіоністському конгресі сформувалась Демократична фракція (переважно вихідці із Росії: Л. Моцкін, Х. Вейцман, Я. Бернштейн-Коган та ін.), що вимагала демократизації всесвітньої Сіоністської організації та посилення виховної, культурної та поселенської діяльності [97, с. 68, с. 70]. Найбільш масовою течією сіонізму став соціалістичний сіонізм, ідеологами якого стали Н. Сиркін та Б. Борохов. Саме з ініціативи Борохова у 1899 р. в Катеринославі було створено сіоністську партію соціалістичного типу «Поалей Ціон». Основна теза організації полягала в наступному: єврейський пролетаріат, поділяючи долю світового пролетаріату, разом із тим, має особливі, специфічні проблеми, які можуть бути вирішені лише шляхом концентрації єврейського робітничого руху в Ерец-Ізраель [60, с.

170]. У 1907 р. на II з'їзді Поалей Ціон у Кракові було прийнято програму партії, у якій вказувалося, що «програма-максимум партії – усупільнення засобів виробництва – переведення суспільства на соціалістичні начала. Єдиний шлях, який визнає партія – класова боротьба єврейського пролетаріату в рядах інтернаціональної соціал-демократії, завоювання політичної влади всесвітнім робітничим класом. Пунктом програми-мінімум партії, що відрізняє її від інших соціал-демократичних партій, є вимога територіальної автономії на демократичних началах для єврейського народу в Палестині» [19, с. 2 – 3].

У подальшому всесвітня Сіоністська організація не раз зазнавала потрясінь, що привели до виділення політичного, духовного і практичного сіонізму у формі різних течій, рухів і фракцій. Але головним є те, що саме сіонізм, як суспільне явище, у всіх його проявах став тим духовним началом, якому вдалося об'єднати всесвітнє єврейство навколо спільної мети та втілити в історичну реальність багатовікові єврейські мрії про власну державу.

Висновки до розділу 2

Отже, друга половина XVIII ст. увійшла в історію Європи як епоха Просвітництва. Не оминула вона і російське єврейство. Гаскала була абсолютно новим феноменом у середовищі східноєвропейських євреїв, і, чесно кажучи, не всі сприйняли її позитивно. Для російської влади Гаскала була засобом асиміляції єврейства. Для єврейської інтелігенції – надією на емансипацію та покращення життя для свого народу у багатомільйонній ворожо налаштованій імперії. А для простого люду – наступом на традиційно-релігійний багатовіковий уклад життя.

Не дивлячись на величезну протидію, Гаскала все ж виконала своє завдання: євреї, при збереженні власних традицій, мови, долучилися до нових процесів, що зачіпали всі сфери їх життя. Найяскравішими проявами модернізаційних процесів у єврейському середовищі стали: 1) залучення єврейства до системи шкільної світської освіти, результатом чого стало те, що значна частина євреїв отримала змогу навчатися в державних закладах,

долучитися до європейської наукової та культурної спадщини, в приватних закладах почали вивчати російську мову і деякі світські предмети, дівчатка також змогли долучитися до освітнього процесу, здобути знання для деяких євреїв ставали квитком із межі осілості до внутрішніх губерній; 2) секуляризація, реформований юдаїзм, що проявилось у появі реформованих синагог (темплів), в яких використовувалися проповіді, музичний супровід і хоральний спів, появі нових сюжетів у синагогальному розписі: давні образи Єрусалима і Єрусалимського храму почали доповнювати широким спектром місць біблійної історії євреїв та сучасними об'єктами; 3) прийняття значною частиною єврейства християнського образу життя. Тепер релігія перестала бути визначним фактором життя єврейської молоді і все більша кількість євреїв в кінці XIX – на початку XX ст. почали відходити від релігії взагалі; 4) переорієнтації діяльності громад.

На українських землях Гаскала вичерпала себе вже в кінці XIX ст. Значною мірою це було пов'язано з погромами, які спростували романтичне переконання євреїв про те, що якщо вони стануть «як усі», займатимуться продуктивною працею, сприймуть світську культуру та її носія в імперії – російську мову, - то про антисемітизм не буде й мови, а всі його прояви назавжди зникнуть. Розчарування в ідеях Гаскали призвело до зміни у ставленні до неї значної частини єврейської молоді, яка перейшла надалі на палестинофільські і сіоністські позиції.

Неприхована дискримінаційно-обмежувальна політика царського уряду, що зберігалася навіть у найліберальніші періоди царювання імператорів Олександра I та Олександра II в купі з діяльністю маскілів та міжусобною релігійною боротьбою в середовищі самого єврейства, привела до швидкого виникнення та розвитку різних єврейських громадських рухів та організацій. Молодь все більше відходила від традицій і включалася у політичну боротьбу. Можна виділити два напрями єврейського національного громадського руху. Перший – виступав за асиміляцію єврейства, другий – за створення власної держави з допомогою широко розгалуженої мережі громадських організацій і

політичних партій. Найпоширенішим і найавторитетнішим рухом у середовищі як західноєвропейського, так і східноєвропейського єврейства, беззаперечно, став сіонізм, якому передувало виникнення палестинофільства – виключного явища єврейства межі осілості, що закликав євреїв боротися проти асиміляції і гніту російського самодержавства та повертатися на землю предків до Ерец-Ізраель.

РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСТВА СМУГИ ОСІЛОСТІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Торгово-посередницька діяльність єврейства

У першій половині ХІХ ст. одним із провідних занять євреїв Східної Європи, у тому числі і смуги осілості, була торгівля. Переважаючою, звичайно, була дрібна роздрібна торгівля в лавках, з лотків, розносна торгівля, коли єврейські купці розносили і пропонували свої товари під домами, що особливо популярним було в сільській місцевості та на окраїнах містечок. Євреї, що мешкали в сільській місцевості, володіли бакалійними лавками (своєрідний сільський універмаг), в яких можна було придбати завезені з міста товари. Часто євреї суміщали декілька видів діяльності. Наприклад, було характерним поєднання корчми, куди селяни заходили випити горілки, з крамницею, в якій ті ж селяни купували «міські» товари: інструменти, мило, сірники тощо. Додатковою діяльністю єврейства було надання грошей в кредит і прийняття під заклад речей. Крім того, корчма діяла і в якості заїжджого двору (такий собі «міні-готель»), що забезпечував подорожуючих їжею, дахом і кормом для коней. Отже, єврейський шинок виконував досить важливу функцію в механізмі сільської економіки – він виступав поєднуючим елементом між містом і селом, стимулюючи розвиток капіталістичних відносин у сільському феодальному середовищі [53, с. 65 – 66].

Торгово-посередницьку діяльність єврейства Півдня Російської імперії можна прослідкувати на прикладі Херсону. Ці дані дають можливість проаналізувати динаміку цього виду економічної діяльності євреїв і в інших містах, оскільки всі південні російські міста, окрім дуже великих центрів, мало відрізнялися один від одного за родами занять своїх мешканців. За даними Херсонської управи за 1881 р. в Херсоні взято свідочств:

Таблиця 3.1.

**Кількість свідоцтв, взятих у м. Херсоні за даними Херсонської
управи за 1881р.**

	Євреями	Християнами і кераїмами	Всього
1-ї гільдії	4	2	6
2-ї гільдії	66	79	145
Свідоцтв дрібної торгівлі	55	70	125
Приказчих 1-го і 2-го класу	54	близько 85	139
Всього	179	236	415

Переважання купців 1-ї гільдії із євреїв пояснюється тим, що вони займалися державними підрядами і поставками. Відносно невелика кількість свідоцтв на дрібну торгівлю, взятих євреями, вказує на їх бідність, оскільки багато із них, не маючи коштів на взяття самостійних свідоцтв, торгують під виглядом приказчиків.

До головних видів єврейської торгівлі відносилися: хлібна торгівля і питна торгівля; торгівля мануфактурними і бакалійними товарами, і торгівля грошима або кредитами. Хлібна торгівля зосереджувалася переважно в Одесі. Агентами в хлібній торгівлі виступали спекулянти (майже повністю євреї), коміснери (повірені поміщика, які за певний відсоток – 1 – 1,5 % беруть на себе зобов'язання по збуту продукції), які також майже всі – євреї і контори, які є змішаним типом агентів торгівлі (вони або самі закупають хліб у поміщиків і цим наближаються до спекулянтів, або беруть комісію в 2 %, але вивозять хліб, головним чином, за кордон) [44, с. 180 – 183].

Хлібна торгівля відрізнялася значним розвитком спекуляції, тобто перепродажу євреями зерна, що було нехарактерним для лісової торгівлі. Центром лісової торгівлі був Херсон. Цей вид торгівлі майже весь знаходився в руках євреїв. Саме євреям належало близько 40 складів лісової торгівлі, тоді як росіянам всього – 4.

Дані про річне завезення лісу в Херсон, взяті із справ канцелярії начальника судноплавної дистанції та із книги Департаменту Міністерства шляхів сполучення свідчать про щорічне зростання оборотів лісової торгівлі:

Таблиця 3.2.

Доставлено лісу на суму:

Рік	Сума
1876	268,843 руб.
1877	170,910 руб.
1878	315, 332 руб.
1879	530,973 руб.
1880	675,087 руб.

Нечисельність лісного підвозу у 1877 р. пояснюється воєнним часом. Свого максимуму лісова торгівля досягає у 1880 р. [44, с. 184 – 185].

Що стосується роздрібного продажу спиртних напоїв, то за даними Херсонської повітової управи, у волостях і єврейських колоніях Херсонського повіту в 1880 р. було 349 закладів питного промислу; якщо відкинути від цієї цифри кількість шинків у єврейських колоніях, то отримаємо, що в 37-ми волостях знаходяться 326 шинків. Із них 143 належать євреям і 183 – представникам інших віросповідань. Тобто, євреї утримують не всі шинки, а лише 44 % від загальної їх кількості. З цього випливає, що звалення всієї провини за розорення населення на шинкарів – є неправильним, оскільки справжній його корінь криється в безземеллі і малоземеллі [44, с. 187 – 188].

Цікавими є дані про масштаби участі єврейства у внутрішній торгівлі Одеси за 1878 – 1880 рр.

Таблиця 3.3.

Кількість торговельних закладів Одеси в 1878 – 1880 рр.

	1878		1879		1880	
	загалом	у євреїв	загалом	у євреїв	загалом	у євреїв
Крамниць по гільдійним свідоцтвам	491	221 (45%)	587	251 (43%)	599	291 (49%)
Лавок по документах в 39 руб.	797	434 (54%)	862	506 (59%)	871	562 (65%)
Лавок з уплатою податків 13 руб.	1332	792 (59%)	1440	895 (62%)	1567	943 (60%)
Винних і горілчаних льохів	151	39 (26%)	168	56 (33%)	187	57 (30%)
Шинків і пивних лавок	411	110 (27%)	434	137 (32%)	322	84 (26%)
Інших торговельних закладів	2215	991 (45%)	2347	988 (42%)	2311	970 (42%)
Всього	5397	2587 (48%)	5838	2832 (49%,)	5857	2907 (50%)

Отже, з таблиці видно, що єврейські торговельні заклади складають половину всієї кількості таких закладів в Одесі. Беззаперечно, вони склали б більшу їх частину, якби не відносна відсутність капіталів у євреїв. У великих крамницях частка єврейства складає 49%, тоді як в лавках 60 – 65%. Примітно, що шинків євреями утримується лише близько 30%, що можна пояснити існуванням значної кількості обмежень, які закон накладав на заняття євреями питними промислами, і частково фіктивністю даних.

Серед галузей торгівлі, що найбільше приваблювали євреїв були: борошняна, галантерейна, годинникова, аптечна, тютюнова, лісова, горілчана. Саме в цих галузях торгівлі єврейська частка становила від 60% до 90%. Причиною цього було те, що на ці товари був високий попит, вини швидко розходилися, тобто не потребували великих затрат часу, давали непоганий прибуток, торгівля не вимагала фізично важкої праці та не була трудомісткою [43, с. 3 – 5].

Велика скупченість євреїв у містах і містечках межі осілості, до яких їх прив'язало російське антиєврейське законодавство, наприкінці XIX ст.

призвела до перевантаження їх торговцями, що мали мізерний оборот, якого хватало лише на виживання. Так, наприклад, в Бердичеві можна було спостерігати єврейські крамнички, в яких жінки вторговують по 40 – 50 та по 70 копійок в день. Однак затиснуте межею осілості єврейство все одно майже не змінювало напрямків економічної діяльності, що було притаманним навіть південним губерніям межі осілості, в яких самодержавство так активно насаджувало і заохочувало серед євреїв землеробство. Так, у Таврійській губернії в 1890-х рр. торгівлею продовжували займатися майже 40% євреїв, що можна пояснити зміною економічної ситуації на підросійських землях: 1) швидка урбанізація ставала сприятливим середовищем для розвитку єврейської торгівлі; 2) нова хвиля обмежувального законодавства встановлювала нові заборони на заняття євреями певними видами економічної діяльності; 3) не у всіх євреїв, а лише у невеликої їх кількості були капітали, які можна було вкласти у підприємництво; 4) не слід забувати, що євреї надавали перевагу сфері обслуговування і не бажали займатися фізично виснажливою працею. Чим вищим був промисловий розвиток губернії, тим менший відсоток євреїв був задіяний у промисловості.

Але наприкінці XIX ст. єврейська торгівля все-таки проходить певну еволюцію: із сфери торгівлі речами у сферу посередництва. В цей час активно збільшується кількість єврейських комісійних контор, комівояжерів. З іншого боку, це призвело до дроблення прибутків, наслідком чого ставало банкрутство [115, с. 23].

На 1897 р. у Російській імперії євреї посідали провідне становище у торгівлі й лихварстві – 36,7% (без членів родин – 29,7%). Вони становили майже 44,8% (36%) від загальної кількості осіб, зайнятих у цьому секторі, у Польщі – 82,6%, а в Україні – 80,8%. Найважливішим під сектором була для євреїв торгівля сільськогосподарською продукцією (худоба, збіжжя тощо). У торгівлі і лихварстві, у традиційній посередницькій функції між містом і селом в межі осілості євреї займали майже повністю монопольне становище. Але, не дивлячись на це, становищу єврейства не можна було позаздрити. Більшість із

цих торговців і посередників були дрібними гендлярями і крамарями із малими прибутками, яких ледве вистачало на утримання родини. Лише невелика частина єврейських купців змогла нажити статків і вибитися у купецькі гільдії. Серед таких були: Й. Гінзбург, С. Поляков, Г. Епштайн, Й. Блох, І. Бродський. У подальшому вони інвестували свій капітал у підприємства текстильної, цукрової та олійної промисловості, а також у будівництво залізниць [89, с. 239 – 240].

Отже, можна стверджувати, що протягом всього ХІХ ст. торгово-посередницька діяльність була однією із провідних в середовищі єврейства. Переважаючою була дрібна роздрібна торгівля в лавках, але і у великих крамницях їх частка могла досягати майже 50% у певних місцевостях, наприклад, в Одесі. Не дивлячись на таку велику частку євреїв у торгівлі, матеріальне становище більшості з них було важким. Саме тому дуже часто євреї поєднували декілька видів діяльності, в тому числі і торгівлю з посередницькою діяльністю.

3.2. Розвиток ремісничої справи

Оскільки єврейське населення переважно мешкало у містах і містечках, то цілком закономірно, що другою після торгівлі єврейською професією було ремесло. Воно вважалося нижче рангом, погано оплачувалося, цехова організація у євреїв зустрічалася рідко. Саме тому цим видом економічної діяльності переважно займалися найбільш бідні євреї [80, с. 223].

Заняття євреями ремеслом заохочувала й російська влада, прагнучи залучити євреїв до продуктивної праці. Ще в Положенні 1804 р. вказувалося, що єврейським ремісникам в межі осілості дозволяється займатися всіма промислами, не забороненими законом, і ніяка реміснича чи цехова управа не має їм перешкоджати. Їм була надана і свобода записуватися в цехи, якщо це не суперечило привілеям деяких міст. Євреї-ремісники звільнялися від подвійного податку. Ці ж права єврейських ремісників були закріплені і Положенням 1835 р. При тому у цьому Положенні вказувалося, що для навчання майстерності і

ремеслам, для вдосконалення себе в інших та демонстрації особливого мистецтва в ремеслах і фабриках євреям дозволяється приїжджати в столиці і губернії, в яких постійне місце проживання їм заборонене [100, с. 398 – 399].

На початку XIX ст. ремісництвом займалося близько 12 % євреїв, що проживали в українських губерніях Російської імперії. У порівнянні з торгово-посередницькою діяльністю показник невисокий, але, наприклад, те ж єврейське містечко, що на Правобережжі було самостійною замкненою системою, не могло б вижити, якби поряд із торгівлею не розвивалися хоча б такі примітивні форми виробництва як ремесло. Важливість і користь ремісничої справи яскраво демонструє висновок влади, в якому говорилося: «Клас єврейських ремісників є найкориснішим між їх одновірцями». Як наслідок, у 1865 р. було видано закон, яким євреям-механікам, майстрам було дозволено тимчасово проживати поза межами смуги осілості. Цього ж року влада розробила і правила зарахування до цеху ремісників. Але отримати ремісничий квиток було нелегко. Не визнавалися ремісниками м'ясники, друкарі, візники, тютюнники, наймані ремісничі робітники. З 1875 р. починається новий наступ на права євреїв-ремісників. Тепер їм дозволялося торгувати поза межею осілості лише товарами власного виробництва. В межі осілості серед єврейських ремісників переважали кравці й шевці [115, с. 26].

Монопольне становище євреїв у певних видах ремесла пояснювалося і наявністю у них релігійних заборон на використання певних виробів. Типово єврейським видом діяльності був, наприклад, пошив одягу – у зв'язку з біблійською забороною на шаатнез (одяг із тканини, в якій змішані вовна і льон). Одним із найпоширеніших єврейських занять було і кравецтво. Поширеним серед євреїв видом економічної діяльності була друкарська справа. Вже на початку XIX ст. в Російській імперії діяла ціла низка єврейських типографій, які у тому числі друкували ключові тексти нового хасидського руху, але це було до того моменту, поки в 1836 р. книгодрукарська діяльність в межі осілості не була урізана до двох типографій, які отримали від царської влади монопольні права [53, с. 64 – 65].

До кінця XIX ст. кількість євреїв, що займалися ремісництвом в досліджуваних губерніях майже потроїлася. За даними Всеросійського перепису 1897 р. кустарі та ремісники становили 18,4% від усієї кількості євреїв Російської імперії [77, с. 97]. На Волині у 1812 р. нараховувалося 3143 єврейських ремісників, що становило 18,8% єврейського населення губернії. У 1818 р. їх кількість збільшується до 16 902 чоловік, у 1832 р. – до 17 025 чоловік, в 1852 р. – 20 114 чоловік. За 40 років чисельність євреїв-ремісників зростає у 6,4 рази. У 1885 р. у губернії ремісництвом займалося 47 782 особи, серед яких було близько 37 тис. євреїв, тобто 77,4% [114, с. 124].

У 1897 р. у Російській імперії мешкало майже півмільйона єврейських ремісників, що займалися 60-тма спеціальностями. Євреї були переважно кравцями, м'ясниками, пекарями, шевцями, панчішниками, красильниками, столярами, теслями, малярами, мідниками, пічниками, перукарями, слюсарями, палітурниками, годинникарями, шорниками, ювелірами, склярами тощо. Переписом 1897 р. серед мешканців містечок було зафіксовано 276 тис. євреїв-ремісників, з яких 127 тис. були кравцями, 18 тис. білошвейками, 11 тис. чоботарями, 70 тис. заготівельниками і 27 тис. шорниками [77, с. 97]. У ремісничих виробках єврейських майстрів була потреба і поза місцями їх проживання: Житомир і Бердичів славилися меблями, міста Київської губернії – кожушками й іншим селянським одягом, Поділля – чоботами і постоломи [77, с. 73].

У досліджуваному регіоні ремісничою справою на 1900 р. займалися 15-17% євреїв краю (у Катеринославській губернії 14,8%, у Херсонській губернії – 16,6%). Більше $\frac{3}{4}$ ремісників було зосереджено у великих губернських центрах (Катеринослав, Херсон, Одеса, Єлисаветград), але найбільш помітною їх роль була у економіці невеликих повітових міст і містечок. Євреї-ремісники відчайдушно конкурували між собою, що вимагало пошуку все нових способів усунення конкурентів. Способами уникнення конкуренції були, з одного боку, високий рівень спеціалізації ремесла, що корелювався з особливостями

господарства регіону, а з іншого боку – поліспеціалізація господарської діяльності єврейських ремісників.

В. Яшин дійшов висновку, що найбільша кількість євреїв (від 75% до 90%) спеціалізувалися у тих сферах виробництва, що являли собою останню стадію виробничого процесу: м'ясники, пекарі, кравці, шевці, панчішники, красильники, столяри, теслі, малярі, мідники, пічники, перукарі, слюсарі, палітурники, годинникарі, шорники, ювеліри, склярі тощо [132, с. 72 – 73]. Перманентна непевність становища єврейства вимагала перестраховуватися на всі випадки життя. Як тільки у єврейського ремісника з'являлися якісь вільні кошти, він одразу вкладав їх в інший вид господарської діяльності задля забезпечення множинності джерел прибутку. Це зумовлювало пірамідальну структуру участі єврейства в ремісництві, залежно від його прибутковості [133, с. 133].

Серед євреїв-ремісників на півдні Російської імперії були і ті, що отримували досить непогані доходи – більше 700 руб. на рік. В цю категорію входять фотографи (30 % від їх кількості мали доходи більше 700 руб.), механіки (14,4%), гравери (13,4%), годинникарі (10,2%), слюсарі (8,8%), мельники (8,3%). Всі ці професії належать до тих, в яких на обзаведення потрібен більш-менш значний капітал, тому вони і дають достатній дохід.

Скромні доходи дають такі ремесла: пошив білизни (не більше 400 руб. на рік, а в 43,2% - не більше 100 руб. на рік), панчішне ремесло (не більше 400 руб. на рік, а в 13,5% - не більше 100 руб. на рік), пральне (в 89,1% - не більше 400 руб., в 21,7% - не більше 100 руб.). Пічники і сажотруси майже в 96% мають заробіток не більше 400 руб. Не набагато вищі доходи кравців, палітурників, типографістів, салотопників, папіросників. Таким чином, мало оплачуються, по-перше, жіночі ремесла, по-друге, ті, заняття якими не потребують попередніх затрат на інструменти і матеріали і високої професійної підготовки. Теслі в 75% заробляють 250-400 рублів, а в 25% - від 400 до 700 руб. В такій же пропорції (навіть у більш вигідній) розподіляються доходи ковалів [117, с. 359].

Факторами, що обмежували розвиток єврейського ремесла були: 1) відірваність єврейського ремісника, через примусове поселення державою в місті, від свого основного споживача – селянина, що стимулювало зростання надзвичайної конкуренції між ремісниками в містах й містечках, до яких селянин тепер приходив по товар. 2) єврейські ремісники, як правило, працювали на давальницькій сировині, в результаті чого товари вироблялися штучно, на замовлення, що приводило до сильного здешевлювання праці та негативно впливало на фахову кваліфікацію. 3) Після реформ 60-70-х рр. і активного розвитку промислового виробництва сфера діяльності ремісника кардинально звужується, що витісняло його до лав міської бідноти. Наслідком цього стала одна важлива річ: єврейський дрібний і середній ремісник не робив капітальних інвестицій у розвиток своєї справи або ж робив це в мінімально необхідних розмірах. Тому трудомісткі, ресурсномісткі та технологічно місткі ремесла були нецікавими єврейським ремісникам, що приводило до того, що вони віддавали перевагу ремеслам, для яких було достатньо індивідуальної чи сімейної праці [132, с. 73].

3.3. Виробнича та підприємницька діяльність єврейства

Участь євреїв у виробничих процесах межі осілості особливо активізувалася у другій половині XIX ст. після проведення ліберальних реформ. Для прикладу, у південноукраїнських землях у першій половині XIX століття лише одиниці з єврейських підприємців досягли такого рівня, коли б їх можна було назвати за тодішньою номенклатурою – «фабрикантами» або – «заводчиками», а на межі 1870–1880-х рр. євреям належало вже до 40% промислових підприємств краю, а у великих містах – до 55%. Половина з них (49%) розташовувалась у повітових містах.

Кількісно єврейські підприємці переважали у виробництві тютюну, пивоварінні, первинній обробці деревини, подекуди, у млинарстві. А от у галузях, що вимагали великих капіталовкладень (наприклад, металургії та машинобудуванні), лідирували неєврейські промисловці. За обсягом

виробництва, у 1880-1890-ті рр. єврейські підприємства переважали неєврейські у деревообробній промисловості більше, ніж у 6 разів, у виробництві спирту – майже у 4 рази, за виробництвом тютюну і махорки – удвічі. За продуктивністю праці єврейські підприємства не поступалися іншим, а у спиртогорілчаній галузі – переважали вдвічі [132, с. 73]. Мало фігурують, або ж зовсім не фігурують євреї у миловарінні, свічному, каретному, брикетному виробництві, у виробництві алебастру, фарб, коров'ячого масла і халви [43, с. 5].

У другій половині XIX ст. швидко зростає відсоток єврейських фабрик і заводів в Одесі:

Таблиця 3.4.

Кількість єврейських фабрик і заводів, належних єврейським підприємцям, в Одесі на 1878-1881 рр.

	1878 р.	1879 р.	1880 р.	1881 р.
Фабрик і заводів загалом	117	135	175	220
Єврейських фабрик і заводів	34	56	67	90
% єврейських фабрик і заводів	29%	42%	38%	41%

За обсягами виробництва в Одесі економічна діяльність єврейства перевищує показники інших етнічних груп. У 1880 р. загальний обсяг виробництва усіх фабрик і заводів становив 29 255 310 руб.; серед них тих, що належали євреям, на суму 16 743 790 руб., тобто 57% [43, с. 5].

Що стосується Херсонської губернії, то абсолютно єврейська промисловість найбільш розвинута: із міст – в Єлисаветграді і Херсоні, із повітів – в Олександрійському; відносно найбільша цифра обсягів виробництва єврейських фабрик припадає: із міст – на Єлисаветград, Херсон і Тірасполь, із повітів – на Одеський і Тіраспольський.

Для того щоб краще з'ясувати частку участі єврейства в тих чи інших галузях промисловості Херсонської губернії, слід детально розглянути ті її види, сума виробництва яких перевищує 100 тис. руб. на рік:

Таблиця 3.5.

**Частка єврейської промисловості в Херсонській губернії в галузях,
сума виробництва яких перевищує 100 тис. руб. на рік**

Фабрики, що обробляють:	У євреїв	У неєвреїв	Всього	% єврейської промисловості по відношенню до загальної промисловості
Салотопленні	46200	97679	143879	32%
Шкіряні	6900	249540	256440	2,7%
Винокурні	191520	775393	966913	20%
Пивоварні	15600	282620	298220	5,2%
Тютюнові	142933	195600	338533	42%
Мельниці парові	898045	612830	1510875	59%
Мельниці непарові	293906	371449	665355	44%
Парові лісопилки	127420	249000	376420	34%
Цегляні	19900	94239	114139	17%
Ливарні	-	182600	182600	-

Тобто, з таблиці видно, що євреї переважно займалися салотопною, винокурною, тютюною, борошномельною, лісопилною і цегляною промисловістю; ці ж види промисловості є провідними у південному краї [44, с. 196 – 197].

Євреї мали значний економічний вплив і у цукровій промисловості, не дивлячись на те, що вона потребувала значних вкладень капіталу. Ще у 1857 р. в с. Моргуновка в Херсонській губернії була всього одна єврейська цукроварня купця Г. Моргуновського, а вже в 1872 р. євреям належало 27 цукрових заводів. До вкладання капітальних коштів у цукроварну промисловість із 70-х рр. XIX ст. долучаються єврейські підприємці Бродські, М. Гальперін, М. Закс, Й. Зайцев, Г. Балаховський, інші. Ще однією галуззю промисловості південних губерній Російської імперії, в якій євреї займали провідне становище була борошномельна – євреям належало близько 90% усіх млинів і борошномельних заводів регіону. На херсонських, катеринославських і миколаївських млинах, що належали євреями, або знаходилися у них на правах орендарів, перероблялися великі партії зерна з Київської, Катеринославської, Таврійської та Полтавської губерній, а на одеських – зерно з Бессарабії, Поділля та

Київщини. У 1850–1860-ті роки якість продукції ще була невисока, технічний рівень єврейських млинів у край низьким, млини будувалися на швидку руку, на них максимально намагалися зекономити. Наслідком цього стала низька якість борошна та невиправдано висока ціна на нього. Все це спонукало єврейських підприємців до технічного переоснащення млинів. Уже в 1850 р. в Одесі з'явилися перші млини з паровими двигунами, а в 1859 р. брати Еммануїл і Бер Вайнштейни розпочали будівництво парового млина в Херсоні на наданій урядом безкоштовно земельній ділянці. У херсонській губернії на початку 1880-х рр. до 45% всього борошна вироблялося на єврейських парових млинах. В Одесі в зазначений період діяло 20 млинів, з яких 12 (60%) були у власності єврейських підприємців і один – в оренді. Найбільші млини належали підприємцям С. Гуровичу (вироблялося продукції на 2,2 млн руб), Клейману і Юліусу (1,2 млн руб), А. Бродському (0,9 млн руб), Шульбергу (0,8 млн руб), Бухштабу і Бродському (0,9 млн руб).

У значній мірі євреї-підприємці були залучені і до вовномийного виробництва. Більшість вовномийок розташовувались у Херсонській губернії, оскільки тут активно розвивалося вівчарство. З дев'яти вовномийних заводів губернії у власності євреїв знаходилося – 4. На цих підприємствах працювало 46% від загальної чисельності працівників, зайнятих у галузі по губернії [132, с. 73 – 74].

У Південно-Західній частині Російської імперії на початок 70-х рр. євреям належало 649 промислових підприємств, загальна вартість яких складала 1 730 000 рублів. Із них тільки цукрові заводи, гуральні, пиво медоварні та млини давали прибутку більше 4 500 000 рублів на рік. До 90% знаходилися у руках також єврейських підприємців: при цьому, з 5730 млинів Південно-Західного краю тільки 186 знаходилося у власності євреїв, решта – оренда. У Чернігівській губернії станом на 1881 рік, з 79 гуралень євреям належало на правах власності – 13, а 23 ними орендувалися, а в Полтавській губернії євреям із 78 гуралень належала більшість – 48 [131, с. 24].

Виробнича діяльність на Правобережній Україні традиційно була пов'язана із переробкою сільськогосподарської продукції: цукрова промисловість (Бродські, Гальперіни), гуральництво. Особливо прибутковим для євреїв було гуральництво. В Російській імперії право займатися гуральництвом надавалося через право пропінацій (примус селян до купівля пива і горілки на основі монопольного права на виробництво цих продуктів) поміщикам, містам, юридичним особам, які могли здавати гуральні в оренду, але не купцям і міщанам, до яких і належали євреї. В 1845 р. євреям було повністю заборонено займатися гуральництвом, але цих заборон, як і багатьох інших, не завжди дотримувалися, а договори оренди укладалися через підставних осіб. В 1863 р. ці заборони були скасовані і євреям було дозволено орендувати гуральні в межі осілості. Однак в цей час стрімко зростає питома вага великих комерційних гуралень, з якими дрібні орендовані євреями сільські гуральні не могли конкурувати. Тому поступово цей промисел серед єврейства починає занепадати [115, с. 27].

Значну роль займали єврейські промисловці і у винокурінні, що яскраво демонструють і статистичні джерела. Наприкінці XIX ст. зайнятість євреями винокурною промисловістю можна простежити завдяки аналізу «Списку винокурних заводів Російської імперії за період 1886 – 1888 рр.» [41]. Отримані дані відображені у таблиці А.1 (Дод. А). З таблиці видно, що євреї становили значну частку серед власників та орендарів винокурних заводів в межі осілості у зазначений період. Так, наприклад, у Волинській та Бессарабській губернії євреям належала 1/3 частина всіх винокурних заводів. У Херсонській губернії євреї утримували майже половину винокурних заводів (45%), а у Таврійській губернії – 100 % винокурних заводів були єврейськими. Але кількість робітників на цих заводах (як єврейських, так і неєврейських) була незначною.

Включення євреїв до винокурної промисловості в першому десятиріччі XX ст. можна простежити за «Списком фабрик і заводів Російської імперії за 1907 – 1909 рр.» [42]. Дані аналізу цього джерела вміщені в таблиці Б.1 (Додаток Б). Таблиця яскраво демонструє падіння частки єврейських заводів у

винокурній промисловості у ці роки. Так, у тій же Херсонській губернії євреям належала тепер не половина, а лише 7% винокурних заводів, у Катеринославській губернії євреї у зазначений період взагалі не займалися винокурною промисловістю, а у Таврійській губернії їм тепер належала лише половина винокурних заводів. Такому стрімкому падінню ролі єврейства у цьому виді промисловості сприяли дві антиєврейські хвилі погромів (1881 – 1884 рр. та 1903 – 1906 рр.), масова еміграція єврейського населення з досліджуваних територій, нові правові заборони на заняття тими чи іншими видами діяльності, заборони селитися в сільській місцевості тощо. Але показовим є збільшення у цей час кількості робітників, зайнятих на винокурних заводах, чому сприяла швидка індустріалізація досліджуваного регіону та вкладання капіталів неєврейських промисловців у цю галузь.

Висновки до розділу 3

Отже, роль єврейства в розвитку економіки смуги осілості можна визначити в діапазоні між помітною та значною, ближче до останнього визначення, а у цілому ж – суттєвою. Особливості економічних занять єврейства залежали від таких факторів, як образ життя, що історично склався; релігійні правила, обмеження і заборони – цим обумовлювалися заняття, спрямовані. Так би мовити, «в середину» громади: пошиття одягу, зокрема. із дотриманням заборони на шаатнез¹; утримання постійних дворів, яке давало можливість єврею, що подорожував у справах, перебувати серед одновірців, виконувати релігійні приписи та дотримуватися кашруту² в харчуванні, дотримуватися шаббатних³ правил тощо.

Провідним заняттям євреїв була торговельно-посередницька діяльність, і цей факт, з одного боку, обумовлювався історичними обставинами, а з іншого – встановленими для євреїв Російської імперії правовими обмеженнями: заборонаю селитися у сільській місцевості, здійснювати на селі певні

---

¹Шаатнез – заборона на поєднання вовняної та лляної тканини в одязі євреїв.

²Кашрут – заборони і дозволи щодо продуктів харчування та їх приготування.

³Шаббат – субота за єврейськими традиціями.

видієкономічної діяльності, володіти землею тощо. Більшість єврейських купців займалися дрібною роздрібною торгівлею. Багаті ж єврейські торговці, яких була меншість, сформували свої капітали на експортно-імпортних операціях, державних замовленнях тощо.

У торгівлі єврейські підприємці межі осілости обіймали позиції, що були найбільш близькими до споживача: торгівля мануфактурними, бакалійними товарами, утримання розпивочних закладів, шинкарство тощо. Утім, матеріальне становище єврейської більшості було складним. Саме тому дуже часто євреї поєднували декілька видів діяльності: торговельну, посередницьку, ремісничу.

Іншим поширеним видом занять, притаманним міському населенню взагалі і євреям як верстві міського населення зокрема, було ремісництво. Активній інтеграції євреїв до цього виду діяльності сприяла й російська влада, яка саме цей вид економічної діяльності, в дусі позитивістських поглядів, притаманних ХІХ сторіччю, вважала «продуктивним». Показане у розділі зростання чисельності ремісників протягом ХІХ століття з 12 % до 18,4 % може бути пояснене загальними процесами індустріалізації, пов'язаної з нею урбанізацією, збільшенням чисельності єврейського населення та збільшенням попиту на продукцію ремісників в нових промислових містах і містечках основних районів колонізації та економічного освоєння межі осілости. Євреї були, здебільшого, кравцями, шевцями, м'ясниками, пекарями, шевцями, панчішниками, красильниками, столярами, теслями, малярами, мідниками, пічниками, перукарями, слюсарями, палітурниками, годинникарями, шорниками, ювелірами, склярами тощо. Можна зробити обережний висновок, що єврейський ремісник намагався уникати трудомістких, ресурсномістких та технологічно містких ремесел. Після реформ 60-70-х рр. і активного розвитку промислового виробництва сфера діяльності ремісника кардинально звужується. Поряд із торгівлею і ремеслом євреї становили значну частку і у виробничо-підприємницькій діяльності, чому, в значній мірі, сприяли ліберальні реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. Кількісно єврейські підприємці

переважали у виробництві тютюну, пивоварінні, первинній обробці деревини, подекуди, у млинарстві. У галузях, що вимагали великих капіталовкладень (наприклад, металургії та машинобудуванні), лідирували неєврейські промисловці. Досить великий відсоток єврейських підприємців простежується у винокурінні, цукровій, вовномийній промисловості та гуральництві. Але останнє у другій половині XIX ст. починає поступово занепадати.

РОЗДІЛ 4. РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ЄВРЕЙСТВА СМУГИ ОСІЛОСТІ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

4.1. Формування смуги осілості. Демографічні та міграційні процеси

Смуга постійної єврейської осілості – поняття не стале. Протягом всього XIX ст. вона активно змінювала свої межі в залежності від політичних обставин, волі чергового царя та рівня ліберальності чи, навпаки, суворості єврейського обмежувального законодавства. Внаслідок цього смуга осілості на кінець XIX ст. складалася із 15 губерній Російської імперії та 10 губерній Царства Польського. До російської частини входили губернії: Бессарабська, Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Ковенська, Мінська, Могильовська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська і Київська (крім м. Київ) губернії [73, с. 306]. Російська імперія була державою із найбільшою кількістю єврейського населення у світі. За переписом населення 1897 р., євреї склали 4,16 % від усього населення імперії. Переважна більшість євреїв мешкали у смузі осілості, де склали 11,11% всього місцевого населення, у той час як у внутрішніх губерніях імперії їх частка не завжди сягала й 1% [102, с. 55].

У 1772 р. прусський король Фрідріх II, нащадок австрійського престолу Йосиф II та російська імператриця Катерина II розділили землі Польщі. В результаті цього поділу до Російської імперії відійшли східні землі Білорусії – Могилівська і Полоцька (в подальшому Вітебська) губернії, в яких проживали десятки тисяч євреїв, що несподівано для себе стали російськими підданими.

Перш за все, російська влада потурбувалася про обкладання нових підданих податками. Всіх євреїв приписували до кагалів і збирали з них податки поголовно – «по одному рублю з кожної душі». До повноважень кагалу входив збір податків та внесення їх до провінційної канцелярії, а також видача членам єврейської общини спеціальних паспортів для контролю місця проживання і пересування кожного єврея. Для стимулювання торгівлі і

промисловості Катерина II ввела поділ купців, ремісників та представників інших професій на два розряди: I. Міщани – ті, хто володів капіталом менше 500 рублів; II. Купці I, II, та III гільдій – ті, хто володів більшими капіталами (в залежності від розміру капіталу). Майже всі євреї потрапили до першого розряду і стали міщанами. Потрапивши до міщанського чи купецького стану, вони отримували право обирати та бути обраними в органи місцевого самоуправління, що звичайно викликало невдоволення у місцевої влади та християн. Таким чином, Російська імперія однією з перших європейських країн дозволила євреям брати участь у муніципальних виборах [90, с. 147 – 148].

В останнє десятиріччя XVIII ст. єврейські купці з'явилися у Смоленську і Москві, становлячи значну конкуренцію місцевому купецтву, оскільки євреї торгували товарами німецьких фабрик, що були більшої якості та меншої вартості і надавали додаткові послуги (наприклад, розносили товари по домах). У 1790 р. в «інтересах торгівлі», а «не через якусь стосовно них (євреїв), відносно їх релігії, відразу чи ненависть» місцеві купці поскаржилися владі, що купці нових західних територій селяться у споконвічних російських містах далеко за межами Білорусії і нагадали про старі порядки, коли євреїв не впускали в межі Російської імперії. Дешевизну єврейських товарів вони пояснили тим, що це контрабанда та несплатою податків, і наполягали на тому, що це приведе до банкрутства російського купецтва [53, с. 92].

Взявши до уваги скарги смоленських і московських купців, Катерина II 23 грудня 1791 р. видала Указ «Про надання євреям прав громадянства в Катеринославському намісництві і Таврійській області», що і поклав початок формуванню смуги єврейської осілості, не дивлячись на те, що її формування відбувалося протягом всього XIX ст, а назва закріпилася лише за часів царювання Миколи I [99, с. 42]. Згідно цього Указу євреї позбавлялися права записуватися в купецтво у внутрішніх губерніях імперії, а право громадянства вони мали лише у Білоруських губерніях, до яких було додано Катеринославське намісництво і Таврійську область [9; с. 287].

Внаслідок другого поділу Польщі у 1793 р. було видано указ від 23 червня 1794 р., який закріпив право вільного мешкання євреїв у білоруських – Мінській губернії, Полоцькому (Вітебському) та Могильовському намісництвах, українських – Ізяславському (Волинському), Брацлавському (Подільському), Київському, Чернігівському, Новгород-Сіверському намісництвах і, в раніше дозволених Катеринославському намісництві та Таврійській області. Таким чином, територія смуги осілости була поширена на Лівобережну Україну. Харківська губернія (Слобідська Україна) єдина з українських територій не ввійшла до смуги осілости. У 1795 р. внаслідок третього поділу Польщі цей список поповнився новоутвореними Віленською і Гродненською губерніями [14, с. 532; 83, с. 679; 99, с. 42].

Проаналізувавши статистичні дані про зростання єврейського населення в Російській імперії протягом 1820 – 1910 рр., можна побачити, що його кількість досить швидко зростала [121, с. 269]:

Таблиця 2.1

Зростання єврейського населення Російської імперії

Рік	Населення імперії (млн. чол.)	Єврейське населення (млн. чол.)	% євреїв серед населення	Зростання населення країни (%)	Зростання єврейського населення (%)
1820	46	1,6	3,5	-	-
1851	61	2,4	3,9	33	50
1880	86	4	4,7	41	67
1910	130	5,6	4,3	52	40

У 50 – 80-ті 70ас. XIX ст. чисельність єврейського населення в південно-західних та південно-східних губерніях смуги осілости постійно збільшувалася. Такий «демографічний бум» відбувався не лише через переселення євреїв на ці території із західних губерній, а й внаслідок високого природного приросту євреїв, що значно переважав не євреїв [102, с. 56]. В період з 1880 р. по 1910 р. чисельність єврейського населення в імперії зменшується, що пояснюється його масовою еміграцією в цей період, якій активно сприяли антиєврейські погроми (1881 р., 1905 р.), та пов'язані з ними релігійні гоніння і економічне зубожіння єврейського населення, антисемітські настрої нового імператора Олександра III

і хвиля нового обмежувального законодавства. Але, не дивлячись на це, частка євреїв в загальній кількості населення знизилася не набагато (з 4,7% до 4,3%), що свідчить про те, що природній приріст єврейського населення все ще мав досить високі показники [121, с. 269].

Важливі статистичні дані щодо демографії єврейського населення містяться у пам'ятних книжках та «Матеріалах для географії і статистики Росії». Так, в Полтавській губернії за останньою – десятою ревізією 1858 р. за станами і віком нараховувалося 869 053 особи, з яких 12 674 були євреями, тобто 1,5% [26, с. 124 – 126]. Відомості про кількість населення за повітами свідчать, що на 1862 р. в губернії мешкало 1 891 455 осіб, із них євреїв – 35 320 осіб, що у відсотковому значенні становить 1,9%. Найбільший відсоток єврейства зафіксований у Кременчуцькому (6%), Переяславському (4,6%), Лубенському (2,8%) та Полтавському повітах (2,4%). Найменша кількість євреїв мешкала у Константиноградському (0,3%), Хорольському (0,5%) та Зиньковському повітах (0,6%) [26, с.14 – 25]. У Чернігівській губернії на 1 січня 1861 р. мешкало 1 465 417 осіб, з яких 33 214 були євреями (2,3%) [39, с. 112]. Найбільше євреїв мешкало у Чернігівському повіті (4,7%), у Глухівському та Стародобському повітах цей показник сягає 3,1 %, у Суражському та Мглинському повітах – 3 %. Найменше євреїв проживало у Кролевецькому повіті (0,9%) [39, с. 120 – 121].

У 12-ти повітах Подільської губернії у 1857 р., не включаючи регулярні та нерегулярні війська, що не відносилися до постійних жителів, проживало 1 686 356 осіб (дані за віросповіданням). Частка єврейства серед всього населення становила 12% (196 174 єврея) [25, с.111 -112]. Дані про кількість єврейського населення за віросповіданням на Волині свідчать, що у 1887 р. тут проживало 2 264 867 осіб. Євреїв серед них нараховувалося 305 350 осіб, що складає 13,5% від усіх мешканців Волинської губернії [23, с. 10]. У Бессарабській губернії, за даними 1858 р., знаходилося 78 751 особа єврейської національності. Більше половини євреїв губернії мешкало у двох повітах – Кишинівському (19 329 євреїв, або 25 %) та Хотинському (20 307 євреїв, або

26%) [37, с. 173]. На 1862 р. за показником віросповідання населення Бессарабії становило 988 431 особу, серед яких нараховувалося 81 172 євреїв (8% від загальної кількості жителів) [22, с. 47].

Відомості про кількість єврейського населення за повітами Катеринославської губернії показують, що на 1857 р. тут нараховувалося 16 250 євреїв. У відсотковому значенні, єврейська частка становила 1,7% мешканців губернії без врахування жителів градоначальства. З врахуванням Таганрозького градоначальства і Азовського Козачого війська, частка єврейського населення сягала 1,5%. Найбільше євреїв мешкало у Олександрівському (9 277 євреїв, або 5,8% мешканців) та Катеринославському повітах (2 505 євреїв, або 2,3% мешканців) [38, с. 116 – 120]. У 1872 р. в губернії проживало 1 304 264 особи, з яких 35 185 були євреями (3% мешканців). Найбільша кількість єврейського населення мешкала в м. Катеринослав, Олександрівському та Маріупольському повітах, де знаходилися єврейські колонії [24, с. 19 – 21]. У Херсонській губернії, за даними, зібраними генерал-майором фон-Руге у 1851 р. проживало 1 018 789 осіб, з яких близько 55 000 були євреями (5,4%) [40, с. 465, с.572]. У Таврійській губернії, за додатками до Всепідданніших звітів Начальника губернії та Градоначальників, у 1886 р. за критерієм віросповідання мешкало 1 081 492 особи, із них євреїв нараховувалося 35 752, або 3,3% [27, с. 30 – 33].

За статистичними даними на 1884 р. найбільшої густоти єврейське населення досягає у північно-західній частині смуги осілості, а саме – в литовських і білоруських губерніях; найменшої – в малоросійських. Для порівняння: у Мінській губернії на 1884 р. євреї склали більше 1/5 частини всього населення (20,1 %), у Гродненській, Ковенській і Могильовській їх частка була такою ж – 1/5 частина населення (19,7%, 19% і 18,1% відповідно) [51, с. 9]. Схожа ситуація була і в Подільській губернії, де єврейське населення становило 418 858 євреїв, або 18,7 % [51, с. 29 – 32]. Досить високий відсоток єврейського населення припадав на Бессарабську губернію, де проживало 167 827 євреїв (12,1%), Волинську (289 820 євреїв, або 14,9 %) та Київську губернії (339 557 євреїв, або 14,6 %) [51, с. 2 – 4, с. 10 – 13, с. 19 – 22]. У

Херсонській губернії євреї склали близько 1/10 частини населення, а точніше 140 162 єврея, що у відсотковому значенні становить 9,5 % [51, с. 42 – 44]. У напрямку із півночі та заходу на південь і схід частка єврейського населення в губерніях смуги осілості стрімко знижується. Так, у Чернігівській губернії в зазначений період євреї не перевищували 4,4% (83 117 євреїв), у Полтавській 3,5% (84 041 єврей), в Катеринославській 3,2% (47 304 єврея), у Таврійській 2,5% (21 197 євреїв), а у Харківській взагалі їх частка була лише 0,4% (8 474 єврея) [51, с. 44 – 48, с. 33 – 36, с. 16 – 18, с. 37 – 39, с. 39 – 42].

Найбільш повні статистичні дані щодо демографії єврейського населення в Російській імперії містяться у першому Всеросійському переписі населення 1897 р., якому передувало Положення про перший загальний перепис населення Російської імперії 1895 р. У Положенні вказувалося, що метою перепису населення є виявлення його чисельності, складу і розподілу за місцевістю. Всезагальному перепису підлягають всі жителі імперії, обох статей, будь-якого віку, стану, віросповідання і племені, як російські піддані, так і іноземці [97, с. 2].

Проаналізувавши дані першого Всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р. отримаємо наступні результати:

Таблиця 2.2.

**Етнічний склад населення південно-східних та південно-західних
губерній смуги осілости (українці, росіяни, євреї) за Всеросійським
переписом населення 1897 р.**

Губернія	Всього	Українці	%	Росіяни	%	Євреї	%
Катеринославська	2 113 674	1 456 369	68,9%	364 974	17,27 %	99 152	4,69 %
Херсонська	2 733 612	1 462 039	53,48%	575 375	21,05 %	322 537	11,8 %
Таврійська	1 447 790	611 121	42,2%	404 463	27,9 %	55 418	3,8 %
Полтавська	2 778 151	2 583 133	92,98 %	72 941	2,62 %	110 352	3,97 %
Київська	3 559 229	2 819 145	79,21 %	209 427	5,89 %	430 489	12,1 %
Чернігівська	2 297 854	1 526 072	66,42 %	495 963	21,58 %	113 787	4,93 %
Волинська	2 989 482	2 095 579	70,1 %	104 889	3,5 %	394 774	13,21 %
Подільська	3 018 299	2 442 819	80,93 %	98 984	3,28 %	369 306	12,24 %
Бессарабська	1 935 412	379 698	19,62 %	135 774	8,05 %	269 108	11,79 %

Отже, можна побачити, що відсоток єврейського населення у південно-східних та південно-західних губерніях смуги осілости був суттєвий. Звичайно, він не перевищує відсотку українського населення у даному регіоні, оскільки українці є тут корінним етносом, але у деяких губерніях євреїв значно більше ніж росіян (Київська, Волинська, Подільська та Бессарабська губернії) і це є досить логічно, оскільки росіяни ніколи густо не населяли правобережну частину українських земель [28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36].

Переломним етапом і історії єврейства смуги осілости стали антиєврейські погроми, перша хвиля яких прокотилася південними та частиною південно-західних губерній Російської імперії у 1881 – 1884 рр., друга – у 1903 – 1906 рр. Упродовж 1881-1882 рр. від них постраждало більш ніж 150 єврейських громад. У південних губерніях поширювалися чутки, що нібито існує царський указ, який дозволяє бити євреїв у найближчу Пасху. Почалися погроми 15 квітня 1881 р. в Єлисаветграді Херсонської губернії у дні християнської Пасхи. Наступним був Київ, після якого погроми відбулися в селах і містечках Київської і Чернігівської губерній, Жмеринки і Конотопа, а потім і у

землеробських колоніях Новоросії. Погром в Одесі розпочався 3 травня 1881 р. і тривав три дні. У липні того ж року погроми відновилися. В місті Переяславі Полтавської губернії з'явилося багато євреїв-біженців з Києва, які тікали звідти після весняного погрому. Для того щоб їх позбутися, місцеві жителі влаштували дводенний погром. Наступним на черзі був Бориспіль, за яким послідував дводенний Ніжинський погром. За сприяння армії, погроми було припинено до кінця 1881р. Але у 1882 р. вони відновилися з новою жорстокістю.

Один із найжорстокіших погромних ударів стався в м. Балта Подільської губернії, що перевершив всі попередні погроми. Погром розпочався 29 березня 1882 р. у день християнської Пасхи. Особливістю цього погрому стало те, що у ньому відкрито приймала участь місцева влада. Начальник місцевої воїнської команди нічого не робив для припинення погромів, а навпаки – лише спостерігав за свавіллям і навіть наказав напоїти водою погромників, які втомилися від розбою. За три дні погрому у Балті було зруйновано 1250 єврейських домів і крамниць, вбито і тяжко поранено 40 євреїв, багато жінок було зґвалтовано, а деякі від жаху навіть зійшли з розуму [53, с. 139-141].

Представники владних структур усіх рівнів намагалися попередити і припинити погроми. Одним із факторів, що сприяв формуванню помилкового твердження про участь і заохочення владою дій погромників, стали окремі дії військ та поліції, які приймали пряму участь у погромах. Але губерньська і місцева влада намагалася застосовувати усіх можливих заходів для припинення і недопущення погромів. До таких заходів належали: фізичне припинення погромів за допомогою військ і поліції; застосування масових покарань без суду і слідства до селян, яких підозрювали у провокуванні і організації погромів; роз'яснювальна робота, яку проводили представники поліції, земств, волосних управлінь тощо серед населення щодо протиправності і недопущення погромів; патрулювання населених пунктів поліцією і військом; організація своєрідних «блок-постів» для швидкого реагування на заворушення; зобов'язання селян підпискою не брати участі у погромах [129, с. 9].

Ще однією важливою сторінкою в історії єврейства Російської імперії є міграції єврейського населення. Їх доцільно розподілити на внутрішні та зовнішні. Одним із найпривабливіших напрямків внутрішньої міграції був південний напрямок (Одеса, Херсон, Катеринослав, Миколаїв), що пояснюється стрімким економічним розвитком цих територій у другій половині XIX ст. Впродовж 1860-1890-х рр. єврейські громади півдня поповнювалися міграційними потоками з півночі та північного сходу України, з міст Київ, Чернігів, Переяслав, Полтава, Чорнобиль, Тараща, Заславль. У напрямі із заходу на схід кількість єврейського населення поступово зменшується, і різко зростає лише в Ростові-на-Дону, де на 1863 р. євреї становили 10% мешканців міста, але вже в 1887 р. цей регіон було виключено з межі осілості. Важливим чинником збільшення єврейства у південному регіоні були і міграції із сусідніх територій. Так, активно сюди у другій половині XIX ст. прибували євреї польських, литовських та білоруських міст і містечок Вільно, Шклов, Білосток, Мінськ, Могильов, Радомишль, Слуцьк та інших.

Особливо швидкими темпами у 1880-1890-х рр. збільшувалося єврейське населення у промислових центрах імперії – Катеринославі (в 6,15 раз), Олександрівську (в 5,9 раз) та Маріуполі (в 2,85 раз). Частка євреїв серед населення Катеринославської губернії зросла із 3,16% у 1881 р. до 4,8% у 1897 р. Херсонська губернія була більш привабливою для єврейства з економічної точки зору, особливо це пов'язано з комерційними можливостями портів Одеси, Херсона, Миколаєва. Це демонструють і статистичні дані: з 1857 р. до 1897 р. чисельність єврейського населення в Херсонській губернії збільшилася з 55 до 339 тис. осіб. Найбільшою в регіоні була єврейська громада Одеси, яку утворили вихідці із Волині, Галичини, Поділля та Білорусі. Протягом першої половини XIX ст. вона зросла майже у 70 разів – з 244 осіб – до майже 15 тисяч осіб [130, С. 220].

Що стосується зовнішньої міграції, то наприкінці XIX – на початку XX ст. вона набуває масового організованого характеру. Особливо цей процес посилювався з 1881 р. («Перша алія»), чому сприяла низка політичних, соціально-

економічних та ідеологічних чинників, серед яких: «демографічний бум» єврейського населення у Російській імперії, нова хвиля дискримінаційного обмежувального законодавства, переслідування і погроми, а для невеликої частини єврейських мігрантів – ідея відродження історичної батьківщини в Ерец-Ізраель. Найпоширенішими напрямками міграції євреїв стають Північна Америка та Аргентина, Африка, Сирія та Палестина [95, с. 50].

В 1820-1870 рр. з Російської імперії і Польщі до США переселилися лише 7500 євреїв. Протягом 1871-1880 рр. цей показник зріс до 40 тисяч, а після погромів 1881 р. до США емігрувало близько 135 тис. євреїв [134, с. 12].

В останнє десятиліття ХІХ ст. потік емігрантів з Російської та Австро-Угорської імперій до США значно посилювався, але яку частку серед них складали євреї точно невідомо. У 1898-1899 рр. у США було введено фіксацію національностей переселенців, що дало змогу більш чітко документувати статистичні дані. Так, протягом 1898 р. до США з Російської та Австро-Угорської імперій переселилося 35 тис. євреїв (28,5 % від загальної кількості приїжджиків). У 1899-1900 рр. цей показник становив уже 54 тис. (26 % від загальної кількості). У Канаді, як і в США три чверті євреїв становили вихідці з Російської імперії та Польщі. Російські євреї потрапляли до США і Канади не лише з Росії, а й після тимчасового перебування з Англії. За підрахунками В. В. Оболенського з 1901 по 1910 рр. до США після тимчасового перебування переїхали з Канади – 8028 євреїв, а з Англії – 30724 єврея.

У 1905 р. хвиля єврейських погромів прокотилася з новою силою, що спонукало все більшу кількість єврейства до еміграції. З середини 1905 р. по середину 1906 р. в США була зареєстрована за останні 50 років рекордна кількість єврейських переселенців (154 тис., при приблизній загальній кількості від 200 до 250 тис. євреїв, що емігрували зі Східної Європи). Значну частку серед них займали емігранти з Російської імперії. Записи про єврейських переселенців велися більшістю країн, що їх приймали, але більш-менш точні статистичні записи велися лише Америкою. Канада ж подавала лише загальні дані, не вказуючи навіть на стать переселенців.

Переселення євреїв до Аргентини почалося в останнє десятиліття XIX ст., чому в значній мірі сприяла Єврейська колонізаторська асоціація, яка об'єднувала сільськогосподарських діячів з імігрантського середовища, і сприяла створенню сільськогосподарської колонії в Аргентині. Справжній «еміграційний бум» до цієї країни відбувся у перше десятиліття XX ст. Єврейські переселенці в Аргентині стали майже винятковим джерелом промислової та комерційної діяльності. У Південній Африці євреї Російської імперії селилися, переважно, у Капській колонії та Трансваалі. Як і в Аргентині, їх потік сюди різко збільшився в останньому десятилітті XIX – першому десятилітті XX ст. Так, у Південно-Африканському союзі на 1911 р. було зафіксовано 49919 євреїв [95, с. 54 – 55].

Важливим напрямом єврейської еміграції стають Сирія та Палестина. На середину XIX ст. у Палестині мешкало близько 10 тис. євреїв, але через постійну еміграції єврейського населення з Російської імперії до 1880 р. їх кількість зросла до 24 тис. осіб. Посиленню переселенського руху на історичну батьківщину євреїв, значно сприяло і налагодження у 1880-х рр. російськими пароплавними компаніями «РОПИТ» і «Добровільний 78ас » морського зв'язку між Яффою і Одесою. Переселяючись до Сирії та Палестини, євреї ставали підданими Османської імперії. Для того, щоб легально виїхати за межі Російської імперії потрібно було отримати у канцелярії місцевого губернатора або градоначальника закордонний паспорт, але євреї не гребували й нелегальними способами заради отримання можливості виїзду за межі імперії (наприклад, підробкою документів).

Важливу роль у переселенні євреїв відігравали одеські товариства. Після погромів 1881 р. в Одесі почали виникати гуртки для сприяння допомоги євреям, що переселилися до Палестини та Америки. Так, у 1885 р. було організовано гурток «Негемія», метою якого проголошувалося надання матеріальної допомоги тим, хто переселився до Палестини і займався хліборобством. У цьому ж році в Одесі виникло ще одне подібне товариство – «Монтефіорі», на чолі якого став Л. Пінскер. Ще одним товариством, що

ставило собі за мету допомогу євреям, які переселилися до Палестини, стало Товариство допомоги євреям-землеробам та ремісникам у Сирії та Палестині, статут якого було затверджено 9 лютого 1890 р. З метою збору коштів для Палестини, навчання переселенців іврити та єврейської історії, виховання молоді в національних традиціях у 1891 р. було здійснено спробу створити гурток «Єзра», засновниками якого виступали одеський міщанин Й.А. Інбер, помічники присяжних повірених Білоцерковський і Белковський, технолог Еттінгер, Фрідман. Але після втручання місцевої адміністрації та поліції ідея створення гуртка відпала сама собою [55, с. 209 – 215].

4.2. Правове становище єврейства смуги осілої наприкінці XVIII – початку XX ст. На кінець XVIII – на початок XX ст. Російська імперія була однією із найбільших полі етнічних держав світу, що об'єднувала понад 100 різних націй і народностей. Після поділів Речі Посполитої Російська імперія очі-в-очі зіткнулася із чисельним єврейським населенням, що потягло за собою століття вирішення такого складного «єврейського питання».

Правовий статус населення Російської імперії був неоднаковий. Стаття 1 «Законів про стани» поділяє все населення країни за становищем (російською «состоянієм») на, так званих «природних обивателів» та «іногородців» [20, с.1]. Стаття 1365 тих же «Законів про стани» відносить євреїв разом із алеутами, камчадалами, туркменами, ногайцями, кочовими калмиками, казахами та іншими менш чисельними народностями до категорії іногородців [20, с.266]. Але з усіх категорій іногородців, саме євреї зазнавали найбільших правових утисків і обмежень. За підданством євреї поділялися на: євреїв імперії, євреїв Царства Польського і євреїв-іноземців [100, с. 8].

Єврейське обмежувальне законодавство налічує декілька томів законів, указів, положень та інших правових актів. Особливих правил для євреїв було дуже багато (виняток був зроблений лише для караїмів та вихрещених євреїв, на яких поширювалося загальне законодавство). Правові акти регламентували

практично всі сторони життя єврейства: проживання, пересування, віру, особисті права, освіту, економічну діяльність тощо [128, с.17].

Формально, офіційною причиною обмеження у правах іноземців було недопущення спокушання християн (або тих, хто перейшов у християнство) до переходу в іншу віру. Фактично, російська влада, таким чином, намагалася забезпечити єдність і монолітність імперії, не допустити зростання національної самосвідомості (і, як наслідок, сепаратизму), прискорити асиміляцію інших народів, забезпечити російській народності, як титульній нації, привілейоване положення у сфері управління, економічній діяльності тощо [112, с. 11].

Але, аналізуючи нормативно-правові документи, що стосувалися єврейського населення, не важко помітити, що мета урядової політики щодо єврейства є неоднозначною і суперечливою. З одного боку, метою антиєврейського обмежувального законодавства було відособлення євреїв від іншого населення через різницю у світогляді і економічній діяльності, з іншого боку – злиття євреїв з іншим населенням [100, с.2].

Територіальні обмеження проживання євреїв не були нововведенням російської влади. До цього вони активно практикувалися і в інших країнах, наприклад, Польщі та Німеччині. Проте, ні в одній країні територіальні обмеження не досягали таких розмірів, як в Російській імперії. У даному випадку, йдеться про введення смуги єврейської осілості указом Катерини II від 23 грудня 1791 р. «Про надання євреям прав громадянства в Катеринославському намісництві і Таврійській області», що стало поштовхом до подальших постійних правових обмежень єврейства [9, с. 287].

23 червня 1794 р. було видано указ, в якому говорилося, що євреї, які записалися в міщанство і купецтво мають сплачувати удвічі більший податок, ніж представники християнського віросповідання, що займаються тією ж діяльністю [14, с. 532]. Таку економічну дискримінацію єврейських купців було підтверджено і Указом Павла I від 29 грудня 1796 р. [13, с. 256].

У наступному році наступ на економічні права євреїв продовжився, і 3 травня 1795 р. було видано указ, за яким євреї, котрим за указом від 23 червня 1794 р. було дозволено займатися торгівлею і міщанськими промислами, мають бути приписані до міст і містечок за місцем проживання «щоб вони не блукали на шкоду суспільству, а здійснюючи торги і розмножуючи рукоділля і ремесла, і собі прибуток і суспільству користь приносили». Кагали за цим указом не повинні займатися ніякими справами, крім відправлення обрядів закону і богослужіння [11, с. 694].

Олександр I проводив по відношенню до єврейського населення двояку політику. За наказом імператора 9 листопада 1802 р. було утворено Комітет з благоустрою євреїв, до складу якого ввійшли міністр юстиції Г. Державін, міністр внутрішніх справ граф В. Кочубей, заступник міністра закордонних справ князь А. Чарторийський, граф С. Потоцький. Комітет приступив до реформи, викликаній необхідністю врятування селян від шкоди, яку причиняють євреї [81, с. 330; 95, с. 17]. У 1803 р. було вирішено запросити до комітету представників від місцевих кагалів. Серед єврейських депутатів були виборні представники єврейських общин (в основному рабини) і депутати за призначенням (Н. Ноткін та ін.). Але зусилля єврейських представників мало вплинули на рішення Комітету [99, с. 43].

Результатом роботи Комітету стало затверджене 9 грудня 1804 р. «Положення про євреїв», що мало досить таки ліберальний характер. Положення закріпило право єврейських дітей навчатися у всіх російських училищах, гімназіях і університетах. Також наголошувалося, що вони мають право носити свій традиційний одяг у парафіяльних і повітових школах, але в гімназіях мають носити німецький або польський одяг. Ті з євреїв, що виявлять здібності в університетах, матимуть можливість отримати наукову університетську ступінь нарівні з росіянами. Також за євреями залишилося право вживати рідну мову у всіх справах, що стосуються віри і побуту. Що ж стосується справ економічних та публічних, то вони повинні були

використовувати російську, польську чи німецьку мови, в іншому випадку документ не мав юридичної сили.

Положення 1804 р. поділяло євреїв на чотири класи: а) землеробів; б) фабрикантів і ремісників; в) купців; г) міщан.

Значні пільги отримали євреї-землероби, яким дозволялося купувати землі (без кріпосних селян), використовувати найману працю робітників, селитися на землях поміщиків на правах орендарів, або на державних землях у губерніях Литовських, Мінській, Волинській, Подільській, Астраханській, Кавказькій, Катеринославській, Херсонській і Таврійській. Для цього їм надавалося до 30 тис. десятин землі. Також євреї-колоністи на 10 років звільнялися від податків (крім земських повинностей) і мали право отримувати кредити.

У губерніях межі осілості євреям-фабрикантам надавалося право засновувати фабрики на тих же умовах, що і росіянам. При заснуванні корисних фабрик (суконних, полотняних, шкіряних тощо) євреям навіть надавалися додаткові землі та кредити. Ремісникам в означених губерніях дозволялося займатися будь-якими промислами, не забороненими законом.

Поряд з широкими правами, Положення 1804 р. закріпило і значний обсяг обов'язків та обмежень стосовно єврейства. Так, ст. 30 закріплювала обов'язок євреїв записатися до одного зі станів, в іншому випадку їх будуть вважати волоцюгами. Ст. 34 містила положення, за яким, починаючи з 1 січня 1807 р. в губерніях: Астраханській і Кавказькій, Малоросійських і Новоросійських, а в інших губерніях межі осілості, починаючи з 1 січня 1808 р., євреям заборонялося жити в селах і селищах, утримувати в них оренду, шинки, кабаки і постоялі двори. Позитивним моментом для євреїв було закріплення права власності і свободи віросповідання. Було закріплено і статус рабина, який мав слідкувати за обрядами віри і вирішувати релігійні спори. Також рабинам заборонялося застосовувати фізичні покарання щодо євреїв [18, с. 731 – 737]. Ш. Дубнов влучно назвав Положення 1804 р. «сумішшю вольностей і утисків». Він також правильно відмітив, що в економічній сфері новий закон встановив

два полюси: негативний – сільське шинкарство-орендарство, яке підлягало нищівному викоріненню, і позитивний – землеробство, яке всіляко насаджували серед єврейства [80, с. 214].

З 20-х рр. XIX ст. політика царату щодо євреїв кардинально змінюється, наслідком чого стало масове виселення євреїв із сільської місцевості. Офіційною причиною стало те, що вони, нібито поневолюють державних селян і козаків. 29 листопада 1821 р. було видано положення «Про заборону євреям утримувати в Чернігівській губернії кабаки», що передбачало виселення євреїв з сільської місцевості Чернігівської губернії і залишення лише тих, які займаються державним винним продажем, обмеживши їх чисельність однією сім'єю на кожен шинок [4, с. 931]. Наступного року почалося виселення євреїв із сіл Полтавської губернії відповідно до указу від 13 травня 1822 р. «Про поширення затвердженого 29 листопада 1821 р. положення Комітету Міністрів, про перебування євреїв в Чернігівській губернії, і на Полтавську» [12, с. 194].

2 грудня 1827 р. було видано указ «Про заборону євреям постійного перебування в Києві і про висилку їх із нього», в якому вказувалося, що їх перебування в Києві шкодить промисловості міста і казні в цілому. Євреям заборонялося перебувати в місті, мати заклади для відправлення їх обрядів чи промисловості. Лише євреям-купцям I та II гільдій дозволялося приїжджати на контракти і ярмарки, і торгувати під час них у лавках. Протягом року євреї, приписані до м. Києва мають переписатися в інші міста [3, с. 1026 – 1027]. 20 листопада 1829 р. вийшов указ «Про заборону євреям, які не несуть службу, постійного перебування в містах Севастополь і Миколаїв», за яким євреї, що не служили в армії протягом двох років мають продати своє майно і нерухомість у Севастополі і Миколаєві, і протягом одного року переписатися в інші міста [5, с. 790 – 791]. Указом від 20 квітня 1843 р. «Про введення в середину губерній євреїв, що проживають на п'ятидесятиверстній відстані від кордону» євреям заборонили проживати у п'ятидесятиверстній смузі вздовж кордону з Австрією та Пруссією [2, с. 273]. В роки реакції за правління Олександра III положенням Комітету Міністрів від 3 травня 1882 р. «Про введення в дію Тимчасових

Правил щодо євреїв» євреям заборонялося селитися поза містами і містечками [10, с. 181].

Важливими правовими актами, що регулювали життя єврейства в Російській імперії були «Положення» 1835 та 1844 рр. 13 квітня 1935 р. було прийняте «Положення про євреїв», яке також відрізнялося своєю ліберальністю і поміркованістю. Положення закріпило територію межі осілості і вказало, у яких випадках євреям дозволяється тимчасове перебування поза смугою осілості (для отримання права спадкування, у торгових справах та ін.). Положення 1835 р. навіть регламентувало порядок укладення шлюбу між євреями і вказувало, що шлюб можливий при досягненні чоловіком 18 років, а дружиною – 16. Значно були розширені права євреїв-землеробів. Так, євреям дозволялося одержувати в безстрокове користування не тільки державні землі, а й купувати, продавати й орендувати землі у межі осілості. Ті з євреїв, що приписувалися до землеробського стану, отримували значні пільги: звільнялися від податків на 25 років, від рекрутської повинності (на 50 років, якщо вони переселяються великою общиною, і на 25 – якщо малою), від грошових земських повинностей на 10 років. Якщо хтось із євреїв купить землю і поселить на ній не менше 50 душ своїх одновірців, то отримає право особистого почесного громадянства, а якщо поселить 100 душ чоловічої статі, то може просити спадкового почесного громадянства. Євреям купцям, міщанам і ремісникам дозволялося жити поза містами і містечками, якщо вони мали паспорти. Купцям і міщанам суворо заборонялося продавати в борг християнам вино та інші міцні напої. Євреям-купцям I та II гільдій надавалися значні пільги, в тому числі право виїжджати поза межу осілості для здійснення оптових закупок і оптового продажу товарів. Їм також дозволялося, перебуваючи поза межею осілості, мати при собі домашніх слугителів із числа євреїв, але не більше двох. Для роботи на фабриках, євреям дозволялося наймати не лише своїх одновірців, а й християн. Також закріплювалося право євреїв справляти релігійні обряди і «ніхто не має права переслідувати їх ні словом, ні ділом» [17, с. 308 – 325].

26 грудня 1844 р. уряд Миколи I прийняв «Положення про євреїв-землеробів», що значно погіршувало становище єврейства. Зокрема, вводився так званий «коробочний збір» (податок на кошерні продукти харчування), ліквідовувалися кагали, а євреї мали підпорядковуватися загальному управлінню разом із державними селянами. Для місцевого нагляду за євреями вводилася посада Наглядача над єврейськими поселеннями. Проведені реформи яскраво засвідчили прагнення уряду Миколи I підірвати національно-релігійні засади життя єврейського населення [16, с. 910 – 917].

Цікавим є питання рекрутської повинності євреїв. У роки правління Катерини II було вирішено не залучати євреїв до військової повинності, і що більш вигідним буде накласти на єврейські громади спеціальний військовий податок. Указом від 9 березня 1786 р. було введено рекрутські «відкупні» гроші у розмірі 360 рублів за одного рекрута, а в 1794 р. ця сума зросла до 500 рублів за одного рекрута. Але в роки правління Миколи I зароджується думка про здатність армії вплинути на євреїв – навернути їх у християнство і змінити традиційний спосіб життя євреїв [120, с. 191]. Такі ідеї знайшли відображення в указі від 26 серпня 1827 р. «Про залучення євреїв до відбування рекрутської повинності в натурі, з відміною грошового з них збору, замість відбування даної повинності» [7, с. 727] та «Статуті рекрутської повинності і військової служби євреїв». Рекрутській повинності за цим Статутом підлягали чоловіки від 12 до 25 років. Від єврейської общини обиралися від 3 до 6 особливих повірених, які слідкували за виконанням рекрутської повинності. Рекрутська повинність стосовно євреїв була більш жорсткою, ніж по відношенню до християн. Так, повинність передбачала щорічний набір 10 рекрутів із 1000 євреїв (в той час як у православних 7 із 1000 через рік). Неповнолітні призовники записувалися до батальйонів кантоністів. За втечу призовника, за податкові недоїмки євреїв обкладали додатковою рекрутською повинністю: за одного втікача – 2 призовника та один рекрут за дві тисячі карбованців недоїмки. Особисто від рекрутської повинності могли бути звільнені рабини, які надають свідоцтво свого звання, але ця пільга не поширювалася на їх сім'ї.

Також такі пільги могли отримати малолітні євреї, що відмінно навчаються не менше 3-х років в загальних училищах світським наукам і у цехових майстрів християнській майстерності. Сюди ж зараховували землеробів-колоністів, майстрів, які мають свідоцтво і працюють на фабриках[21, с. 727-742; 75, с. 10]. Статут 1827 р. із деякими змінами і доповненнями фактично діяв аж до 1874 р.

У 1853-1856 рр. розгорнулася Кримська війна, що засвідчила існування в Російській імперії глибоких кризових явищ, у тому числі продемонструвала і недоліки російської військової системи. У ході війни дещо змінилося ставлення до рекрутів-євреїв, яких почали активно залучати до військових дій, та з яких було знято ряд обмежень, що стосувалися окремих посад. Наприклад, у роки війни було скасовано положення 1844 р., яке забороняло євреям займати посади військових лікарів, що дало свої плоди. Так, після закінчення Кримської війни частина ліберально налаштованого керівництва армії навіть звернулася до військового міністра із проханням відзначити єврейських лікарів, що займалися лікуванням хворих під час Севастопольської кампанії. В результаті, троє єврейських лікарів отримали ордени Святого Станіслава, а ще шестеро – грошову винагороду по 143 рублі кожен [136, с. 182; 120, с. 192 – 193].

У 1859 р. єврейські купці були зрівняні у правах з російськими. В указі вказувалося, що євреї, які протягом останніх п'яти років перебували в першій купецькій гільдії, отримували право проживати поза смугою осілості доти, доки вони будуть залишатися купцями першої гільдії. А якщо вони протягом десяти років перебуватимуть в першій гільдії, то отримають право проживання поза смугою осілості навіть після виходу з гільдії. Євреям-купцям першої гільдії було також дозволено з 1861 р. проживати в Києві. В 1860-70-х рр. коло євреїв, яким дозволялося проживати поза смугою осілості значно розширилося (так званні «корисні євреї»). До них були включені євреї з вищою освітою та вченими ступенями кандидата, магістра і доктора, ремісники та відставні миколаївські солдати. В 1879 року такі права отримали аптекарські помічники, дантисти та фельдшери.

В ході ліберальних реформ 1860-70-х рр. єврейство отримало і деякі політичні права. Після проведення судової та земської реформ 1864 р. євреям було дозволено обирати та бути обраними на виборні посади до земств та на посади судових присяжних засідателів, а «Міське уложення» 1870 р. надало їм право обирати гласних депутатів до Міських дум. В той же час, Судовий статут 1877 р. обмежив право євреїв бути присяжними засідателями, що проявилось у тому, що тепер кількість євреїв-присяжних засідателів мала відповідати відсотку євреїв-мешканців повіту [23, с. 389 – 390].

В липні 1887 р. відповідно до Циркулярів Міністерства Народної Освіти було встановлено відсоткову норму учнів іудейської віри при вступі у вищі навчальні заклади: 10% в межі осілості, 5% в губерніях поза межею осілості і 3% у столицях [76, с. 232]. Слід зазначити, що подібні квоти спочатку встановлювалися не лише для євреїв-вступників до вищих навчальних закладів. Спочатку вони були встановлені для прийняття євреїв у середні навчальні заклади, і лише згодом поширилися на вищі навчальні заклади [116, с. 39]. Метою цих обмежень, за розпорядженням влади, стало «більш нормальне співвідношення кількості учнів-євреїв до кількості учнів християнської віри» [100, с. 422].

Що стосується євреїв-іноземців, то їх юридичне положення в Російській імперії завжди знаходилося в залежності від положення євреїв-підданих імперії. Так, роки ліберального правління Олександра II були сприятливими і для євреїв-іноземців. А з посиленням реакції за часів Олександра III та Миколи II їх становище значно погіршилося [47, с. 1].

Багато хто з євреїв не вважали за потрібне отримувати статус підданих імперії, не приписувалися до станів, губилися з-під нагляду місцевого керівництва, блукали з місця на місце, або знову поверталися за кордон, не сплачуючи при цьому жодних податків. Зрозуміло, що владу це аж ніяк не задовольняло. Тому 29 липня 1824 р. було видано указ, який забороняв євреям-іноземцям мешкати в імперії і взагалі впускати їх без підтвердження мети перебування. Виняток становили лише євреї, які мають постійне місце

проживання в межі осілості і повертаються в імперію з-за кордону. При цьому вони мали пред'являти спеціальний паспорт. Євреї-іноземці, які у важливих справах прибували до імперії, повинні були тепер також мати спеціальні паспорти, отримані від російських міністрів і агентів, або губернаторів. Дане положення було підтверджено в 1825р, 1826 р. і в 1827 р. [47, с. 12; 6, с. 458]

В роки царювання Олександра II було внесено деякі зміни у законодавство, які були спрямовані на покращення становища іноземного єврейського купецтва, але в результаті призвели до того, що всі євреї могли практично безперешкодно приїжджати до Російської імперії, займатися будь-якою професійною діяльністю, не сплачуючи при цьому податки і не відбучаючи військову повинність. Тобто, вони були у більш вигідному становищі, ніж євреї-піддані імперії. В результаті цього почастишали факти купівлі місцевими євреями підроблених паспортів іноземців. Але з воцарінням на престолі Олександра III вектор єврейської політики зміщується не на користь євреїв. Євреї-іноземці майже повністю були обмежені у правах і вислані поза межі Російської імперії [108, с. 5 – 6].

Висновки до розділу 4

Отже, політика російського самодержавства стосовно євреїв була досить неоднозначною і суперечливою. З одного боку, євреїв всіляко намагалися відокремити від іншого населення, а з іншого – якнайшвидше асимілювати. Загалом же, правове становище єврейства залежало від того, хто сидів на троні і, який курс у внутрішній політиці обирав. Але варто відмітити, що у всі періоди історії єврейського народу в Російській імперії політика царату, по відношенню до єврейства здійснювалася у загальному руслі шовінізму і націоналізму, а за допомогою нормативно-правових актів різних рівнів суворо контролювалися і регламентувалися всі сфери життєдіяльності євреїв. Тому не дивно, що на кінець XIX ст. єврейство (особливо молодь) починає приймати активну участь у різних суспільно-політичних рухах, створювати власні

товариства і партії; стрімко поширюються і набирають популярності різні течії сіонізму – від поміркованих, до найбільш радикальних.

В результаті поділів Речі Посполитої Росія перетворилася у державу з найбільшою кількістю єврейського населення. Початком його законної дискримінації і обмежень політичного, економічного, соціального і культурного характеру стало формування Катериною II у 1791 р. сумнозвісної смуги єврейської осілості, що ще більше ускладнило і без того тяжке становище єврейства на підросійських землях. Але, не дивлячись на це, частка єврейства серед російського населення постійно збільшувалася, чому сприяв швидкий природній приріст (в тому числі «демографічний бум» 50-80-х рр. XIX ст.) і міграції із сусідніх країн – Польщі, Литви та Білорусії. З 1881 р. кількість євреїв в імперії стрімко зменшується, що пояснюється хвилею антиєврейських погромів, які прокотилися смугою осілості в 1881-1884 рр., 1903 – 1905 рр., новим обмежувальним законодавством та поширенням сіонізму, який закликав євреїв повертатися на історичну батьківщину до Ерец-Ізраель. Найпоширенішими напрямками єврейської еміграції стають США, Канада, Аргентина, Африка, Сирія та Палестина. Не останню роль у цьому процесі відігравали і одеські товариства, що сприяли переселенській діяльності євреїв та надавали їм активну матеріальну допомогу у освоєнні нових територій.

ВИСНОВКИ

Дослідження теми, обраної автором, дозволяє зробити такі висновки і узагальнення. Кінець XVIII – початок XX ст. став для єврейства смугою осілої періодом випробувань і стрімкої модернізації. Модернізаційні процеси в середовищі єврейської громади проявлялися в наступному: 1) залучення єврейства до системи шкільної світської освіти, результатом чого стало те, що значна частина євреїв отримала змогу навчатися в державних закладах, долучитися до європейської наукової та культурної спадщини, в приватних закладах почали вивчати російську мову і деякі світські предмети, дівчатка також змогли долучитися до освітнього процесу, здобути знання для деяких євреїв ставали квитком із межі осілої до внутрішніх губерній; 2) секуляризація, реформований юдаїзм, що проявилось у появі реформованих синагог (темплів), в яких використовувалися проповіді, музичний супровід і хоральний спів, появі нових сюжетів у синагогальному розписі: давні образи Єрусалима і Єрусалимського храму почали доповнювати широким спектром місць біблійної історії євреїв та сучасними об'єктами; 3) прийняття значною частиною єврейства християнського образу життя. Тепер релігія перестала бути визначним фактором життя єврейської молоді і все більша кількість євреїв в кінці XIX – на початку XX ст. почали відходити від релігії взагалі; 4) переорієнтації діяльності громад.

На українських землях Гаскала вичерпала себе вже в кінці XIX ст., що було пов'язано, у значній мірі з погромами, які спростували романтичне переконання євреїв про те, що якщо вони стануть «як усі», займатимуться продуктивною працею, сприймуть світську культуру та її носія в імперії – російську мову, - то про антисемітизм не буде й мови, а всі його прояви назавжди зникнуть. Розчарування в ідеях Гаскали призвело до зміни у ставленні до неї значної частини єврейської молоді, яка перейшла надалі на палестинофільські і сіоністські позиції.

Неприхована дискримінаційно-обмежувальна політика царського уряду, що зберігалася навіть у найліберальніші періоди царювання імператорів Олександра I та Олександра II в купі з діяльністю маскілів та міжусобною релігійною боротьбою в середовищі самого єврейства, привела до швидкого виникнення та розвитку різних єврейських громадських рухів та організацій. Можна виділити два напрями єврейського національного громадського руху. Перший – виступав за асиміляцію єврейства, другий – за створення власної держави з допомогою широко розгалуженої мережі громадських організацій і політичних партій. Найпоширенішим і найавторитетнішим рухом у середовищі як західноєвропейського, так і східноєвропейського єврейства, беззаперечно, став сіонізм, якому передувало виникнення палестинофільства – виключного явища єврейства межі осілості, що закликав євреїв боротися проти асиміляції і гніту російського самодержавства та повертатися на землю предків до Єрец-Ізраель.

Отже, роль єврейства в розвитку економіки смуги осілості можна визначити в діапазоні між помітною та значною, ближче до останнього визначення, а у цілому ж – суттєвою. Особливості економічних занять єврейства залежали від таких факторів, як образ життя, що історично склався; релігійні правила, обмеження і заборони – цим обумовлювалися заняття, спрямовані. Так би мовити, «в середину» громади: пошиття одягу, зокрема. із дотриманням заборони на шаатнез; утримання постійних дворів, яке давало можливість єврею, що подорожував у справах, перебувати серед одновірців, виконувати релігійні приписи та дотримуватися кашрут в харчуванні, дотримуватися шаббатних правил тощо.

Провідним заняттям євреїв була торговельно-посередницька діяльність, і цей факт, з одного боку, обумовлювався історичними обставинами, а з іншого – встановленими для євреїв Російської імперії правовими обмеженнями: заборонаю селитися у сільській місцевості, здійснювати на селі певні види економічної діяльності, володіти землею тощо. Більшість єврейських купців займалися дрібною роздрібною торгівлею. У торгівлі єврейські

підприємці межі осілости обіймали позиції, що були найбільш близькими до споживача: торгівля мануфактурними, бакалійними товарами, утримання розпивочних закладів, шинкарство тощо.

Іншим поширеним видом занять, притаманним міському населенню взагалі і євреям як верстві міського населення зокрема, було ремісництво. Зростання чисельності ремісників протягом XIX століття з 12 % до 18,4 % може бути пояснене загальними процесами індустріалізації, пов'язаної з нею урбанізацією, збільшенням чисельності єврейського населення та збільшенням попиту на продукцію ремісників в нових промислових містах і містечках основних районів колонізації та економічного освоєння межі осілости. Євреї були, здебільшого, кравцями, шевцями, м'ясниками, пекарями, шевцями, панчішниками, красильниками, столярами, теслями, малярами, мідниками, пічниками, перукарями, слюсарями, палітурниками, годинникарями, шорниками, ювелірами, склярами тощо. Можна зробити обережний висновок, що єврейський ремісник намагався уникати трудомістких, ресурсномістких та технологічно містких ремесел.

Поряд із торгівлею і ремеслом євреї становили значну частку і у виробничо-підприємницькій діяльності, чому, в значній мірі, сприяли ліберальні реформи 60-70-х рр. XIX ст. Кількісно єврейські підприємці переважали у виробництві тютюну, пивоварінні, первинній обробці деревини, подекуди, у млинарстві. У галузях, що вимагали великих капіталовкладень (наприклад, металургії та машинобудуванні), лідирували неєврейські промисловці. Досить великий відсоток єврейських підприємців простежується у винокурінні, цукровій, вовномийній промисловості та гуральництві. Але останнє у другій половині XIX ст. починає поступово занепадати внаслідок зростання питомої ваги великих комерційних гуралень, з якими дрібні орендовані євреями сільські гуральні не могли конкурувати.

Політика російських владних структур стосовно євреїв була досить неоднозначною і суперечливою. З одного боку, євреїв всіляко намагалися відокремити від іншого населення, а з іншого – якнайшвидше асимілювати.

Загалом же, правове становище єврейства залежало від політичних настроїв самодержавців. Але варто відмітити, що у всі періоди історії єврейського народу в Російській імперії політика царату, по відношенню до єврейства здійснювалася у загальному руслі шовінізму і націоналізму, а за допомогою нормативно-правових актів різних рівнів суворо-контролювалися і регламентувалися всі сфери життєдіяльності євреїв.

В результаті поділів Речі Посполитої Росія перетворилася у державу з найбільшою кількістю єврейського населення. Початком його законної дискримінації і обмежень політичного, економічного, соціального і культурного характеру стало формування Катериною II у 1791 р. сумнозвісної смуги єврейської осілості, що ще більше ускладнило і без того тяжке становище єврейства на підросійських землях. Але, не дивлячись на це, частка єврейства серед російського населення постійно збільшувалася, чому сприяв швидкий природній приріст (в тому числі «демографічний бум» 50-80-х рр. XIX ст.) і міграції із сусідніх країн – Польщі, Литви та Білорусії. З 1881 р. кількість євреїв в імперії стрімко зменшується, що пояснюється хвилею антиєврейських погромів, які прокотилися смугою осілості в 1881-1884 рр., 1903 – 1905 рр., новим обмежувальним законодавством та поширенням сіонізму, який закликав євреїв повертатися на історичну батьківщину до Ерец-Ізраель. Найпоширенішими напрямками єврейської еміграції стають США, Канада, Аргентина, Африка, Сирія та Палестина. Не останню роль у цьому процесі відігравали і одеські товариства, що сприяли переселенській діяльності євреїв та надавали їм активну матеріальну допомогу у освоєнні нових територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Высочайше утвержденное 5-го июня 1895 года Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи. Санкт-Петербург : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1895. 18 с.
2. О выведении внутрь губерний евреев, живущих на пятидесятиверстном расстоянии от границ: положение Комитета Министров от 20.04.1843 №16767. *Второе Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1844. Т. XVIII. С. 273.
3. О воспрещении евреям постоянного пребывания в Киеве, и о высылке из него: указ Российской империи Киевскому Военному Губернатору от 02.12.1827 №1583. *Второе Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1830. Т. II. С. 1026 – 1027.
4. О воспрещении евреям содержать в Черниговской губернии кабаки: Высочайше утвержденное положение Комитета Министров от 29.11.1821 №28.821. *Второе Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXXVII. С. 931.
5. О восперещении неслужащим евреям иметь постоянное пребывание в городах Севастополь и Николаев: указ Российской империи Николаевскому и Севастопольскому военному губернатору от 20.11.1829 №3286. *Второе Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1830. Т. IV. С. 790 – 791.
6. О запрещении выходящим из-за границы евреям постоянно видворяться в Россию: указ Российской империи от 29.07.1824 №30.004. *Второе ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXXIX. С. 458 – 460.
7. Об обращении евреев к отправлению рекрутской повинности в натуре, с отменой денежного с них сбора, вместо отправления положенного:

указ Российской империи от 26.08.1827 №1329. *Второе ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. II. С. 727.

8. О правилах для обучения детей евреев: положение Комитета об устройстве евреев от 04.05.1859 № 34461. *Второе ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1861. Т. XXXIV. С. 422.

9. О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области: указ Российской империи от 23.12.1791 №17.006. *Второе ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII. С. 287.

10. О приведении в действие Временных Правил о евреях: положение Комитета Министров от 03.05.1882 №854. *Третье ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1886. Т. II. С. 181.

11. О разных распоряжениях касательно устройства Минской губернии: указ Российской империи от 03.05.1795 №17.327. *Второе ПСЗРИ* Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII. С.694.

12. О распространении Высочайше утвержденного 29 ноября 1821 положения Комитета Министров, о пребывании Евреев в Черниговской губернии, и на Полтавскую губернию: указ Российской империи Министру Финансов от 13.05.1822 №29.036. *Второе ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXXVIII. С. 194.

13. О распространении указа 1794 июня 23 о собрании с купечества, в гильдиях записаного, единовременно по одному проценту со ста с объявленных капиталов, и на купцов евреев, и о взыскании с них податей вдвое против людей христианского исповедания: указ Российской империи от 29.12.1796 №17.594. *Второе ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIV. С.256.

14. О сборе с евреев, записавшихся по городам в мещанство и купечество, установленных податей вдвое против положенных с мещан и купцов Христианского закона разных исповеданий: указ Российской империи от 23.06.1794 №17.224. *Второе ПСЗРИ* Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII. С.532.

15. Об учреждении особах училищ для образования еврейского юношества: указ министру народного просвещения от 13.11.1844 № 18420. *Второе ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1845. Т. XIX. С. 764 – 765.
16. Положение о евреях-земледельцах от 26.12.1844 №18562. *Второе ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1845. Т. XIX. С.910 – 917.
17. Положение о евреях от 13.04.1835 №8054. *Второе ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1856. Т. X. С. 308 – 325.
18. Положение о устройстве евреев от 09.12.1804 №21.547. *Второе ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXVIII. С. 731 – 737.
19. Программа Еврейской социал-демократической рабочей партии («Поалей Цион»). Петроград, б.г., 32 с.
20. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая I составленный. Т. 9: Законы о состояниях. Санкт-Петербург, 1857. 477 с.
21. Устав рекрутской повинности и военной службы евреев от 26.08.1827 №1330. *Второе ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. II. С. 727 – 742.
22. Памятная книжка Бессарабской области на 1862 год. Кишинев, 1862. 289 с.
23. Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год / Сост. И. Ф. Мацкевич. Житомир, 1888. 282 с.
24. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. Екатеринослав, 1875. 265 с.
25. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец-Подольский, 1859. 177 с.
26. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год / Сост. П. Бодянский. Полтава, 1865. 1355 с.
27. Памятная книжка Таврической губернии / Сост. К. А. Вернер. Симферополь, 1889. 698 с.

28. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1905. Т. III. Бессарабская губерния. 254 с.

29. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904. Т. VIII. Волынская губерния. 282 с.

30. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904. Т. XIII. Екатеринославская губерния. 254 с.

31. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904. Т. XVI. Киевская губерния. 287 с.

32. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904. Т. XXXII. Подольская губерния. 285 с.

33. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904. Т. XXIII. Полтавская губерния. 315 с.

34. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904. Т. XLI. Таврическая губерния. 310 с.

35. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1905. Т XLVIII. Черниговская губерния. 341 с.

36. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904. Т. XLVII. Херсонская губерния. 319 с.

37. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Бессарабская область. Сост. А. Защук. Санкт-Петербург, 1862. 582 с.

38. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. Санкт-Петербург, 1862. 390 с.

39. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Сост. М. Домонтович. Санкт-Петербург, 1865. 799 с.

40. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния: в 2 т. / Сост. А. Шмидт. Санкт-Петербург, 1863. Т. 1. 632 с.

41. Список винокуренных заводов Российской империи с указанием их характера, размеров производства и условий сбыта вина за периоды 1886/7 и 1887/8 гг. Санкт-Петербург, 1890. 492 с.

42. Список фабрик и заводов Российской империи / Под ред. В. Е. Варзара. Санкт-Петербург, 1912. 718 с.

43. Блюменфельд Г. Торгово-промышленная деятельность евреев в Одессе. *Восход. Журнал литературно-политический*. 1884. Книга 5. С. 1 – 12.

44. Блюменфельд Г. Экономическая деятельность евреев на Юге России. *Восход*. 1881. Книга 9. С.175 – 219.

45. Гессен Ю. «Депутаты еврейского народа» при Александре I. *Еврейская старина*. 1909. Вып. 3. С. 17 – 29.

46. Дубнов С. М. Последнее слово подсудимого еврейства. *Восход*. 1884. Книга 5. С. 34 – 52.

47. Мыш М. Юридическое положение евреев-иностранцев в России. *Восход*. 1884. Книга 6. С. 1 – 19.

48. Венгерова П. Воспоминания бабушки. Очерки культурной истории евреев России в XIX веке. Москва, 2003. 350 с.

49. Слиозберг Г. Б. Дела минувших дней. Записки русского еврея. Париж, 1933. Т. 1. 304 с.

50. Слиозберг Г. Б. Дела минувших дней. Записки русского еврея. Париж, 1933. Т. 2. 331 с.

II. Література

51. Аленицин В. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. Санкт-Петербург, 1884. 79 с.
52. Бабійчук В. І. Єврейська освіта на Волині в ХІХ ст. *Гілея*. 2005. Вип.1. С. 72 – 86.
53. Бартадь І. От общины к нации: эвреи Восточной Европы в 1772-1881 гг. Москва, 2007. 262 с.
54. Бернштейн С. Одесса: исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса, 1881. 145 с.
55. Білоусова Л. Г. Національні товариства в Одесі в ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 46 – 63.
56. Білоусова Л. Г. Одеські товариства в організації еміграції євреїв з півдня Російської імперії до Сирії і Палестини у 1880-х — 1920-х рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2016. Вип. 25. С. 206 – 229.
57. Бойчук Я. А. Громадські об'єднання етноменшин на українських землях у складі Російської імперії (1861 – 1914 рр.): десерт. ...канд. істор. наук. Київ, 2015. 273 с.
58. Брамсон Л. М. К истории начального образования евреев в России. Санкт-Петербург, 1896. 76 с.
59. Бруцкус Б. Д. Профессиональный состав еврейского населения России : По материалам Первой всеобщ. переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Санкт-Петербург, 1908. 264 с.
60. Венгерська В. О. Єврейські політичні партії та євреї в політичних партіях: дилеми соціально-класового, громадянського та національного (к. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). *ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту*: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-

практичної конференції, 22–23 жовтня 2010 р. Дніпропетровськ, 2011. С. 168 – 177.

61. Винокур А. «Хаскала»: идеи и люди. *Еврейский обозреватель*. 2007. № 22. URL: http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=2250 (дата звернення 16.05.2018).

62. Вихнович В. Л. Иудаизм. Санкт-Петербург, 2006. 224 с.

63. Вовчко М. І. Акультурація євреїв Галичини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: реформовані синагоги і братства для поховання. *Вісник НТУ «ХПИ»*. 2015. №56. С. 4 – 12.

64. Герцль Т. Еврейское государство / *Авинери Ш. Происхождение сионизма*. Москва, 2004. С. 190 – 219.

65. Гессен Ю. И. Закон и жизнь. Как созидались ограничительные законы о жительстве евреев в России. Санкт-Петербург, 1911. 192 с.

66. Гессен Ю. И. История еврейского народа в России: в 2 т. Ленинград, 1925. Т.1. 244 с.

67. Гессен Ю. И. История еврейского народа в России: в 2 т. Ленинград, 1927. Т.2. 234 с.

68. Гессен Ю. В. Фридштейн В. Сборник законов о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и циркулярам министерств. Санкт-Петербург, 1904. 422 с.

69. Гомон Є. Демографічні процеси в середовищі єврейства Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. за даними Пам'ятних книг та Матеріалів для географії і статистики губерній. *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій*. Матеріали ІІ Всеукраїнської наукової конференції. 26 – 27 жовтня 2018 р., м. Дніпро. Частина ІІ. Дніпро, 2018. С. 110 – 112.

70. Гомон Є. Єврейська освіта і виклики модернізації в межі осілості у ХІХ ст. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики*. Матеріали ІІІ Всеукраїнської наукової конференції. 25 – 26 травня 2018 р., м. Дніпро. Частина ІІ. Дніпро, 2018. С. 89 – 92.

71. Гомон Є. Єврейське просвітництво в українських землях: єврейська освіта і виклики модернізації. *Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу*: збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених. Кривий Ріг, 5 квітня 2018 р. Кривий Ріг, 2018. С. 18 – 24.
72. Гончаров В. В. Евреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций (конец XVIII – начало XX вв.). Донецк, 2008. 292 с.
73. Долбилов М., Миллер А. Западные окраины Российской империи. Москва, 2006. 608 с.
74. Доценко В. О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра істор. наук. Київ, 2015. 41 с.
75. Доценко В. О. Шевченко А.Є. Правове становище єврейської громади Російської імперії в період царювання Миколи І 1825-1855 роки. *Європейські перспективи*. 2015. Вип.7. С. 9-12.
76. Доценко В. О. Російське законодавство щодо євреїв другої половини ХІХ - початку ХХ століття. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2014. Вип. 11. С. 389-396.
77. Доценко В. О. Соціально-економічне становище єврейської громади українських земель Російської імперії у ХІХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 95 – 99.
78. Дубнов С. М. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. Москва – Петроград, 1923. 378 с.
79. Дубнов С. М. Краткая история евреев. Ростов на Дону, 2000. 683 с.
80. Дубнов С. М. Новейшая история еврейского народа. Т.1: (1789 – 1848 г.). Петроград, 1919. 484 с.
81. Егоров В. В. Основы конфессиональной политики правительства Александра І в отношении евреев в первой четверти ХІХ века. *Вестник Нижегородской Правовой Академии*. 2014. № 1. С. 12-20.

82. Егоров В. В. Положение «О устройстве евреев» от 9 декабря 1804 г. Как источник законодательства, регулировавшего правовой статус еврейского населения Российской империи в начале XIX века. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2012. № 4. с. 330–334.
83. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. 944 с.
84. Еремина Т. Гражданская служба в учебных заведениях Российской империи: возможности и ограничения для учителей-евреев. *Научные труды по иудаике*: матер. XVII Междунар. ежегод. конф. по иудаике. Москва. 2010. Вип.31. С. 107 – 116.
85. Зильберт М. Феномен ашкеназских евреев. Санкт-Петербург, 2000. 59 с. URL: <http://jhistory.nfurman.com/lessons8/ashkenaz01.htm> (дата звернення 20.05.2018).
86. История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи: в 2 т. / Лурье И. и др. Москва, 2012. Т.2. 534 с.
87. Історія релігії в Україні: навч. посіб./ Колодний А. М. та ін. Київ. 1999. 735 с.
88. Кальян С. Єврейське Просвітництво в Україні: епоха та постаті. *Віче*. 2009. № 3. С. 17-19. Кандель Ф. Очерки времён и событий из истории российских евреев. Том 2 (1881 – 1917). Иерусалим-Москва, 2002. 165 с.
89. Каппелер А. Росія як полі етнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів, 2005. 360 с.
90. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России. 1772-1825. Москва, 2000. 190 с.
91. Котляр Є. Вплив палестинофільства і сіонізму на розвиток синагогальної декорації. *Мистецтвознавство України*: Зб. наук. праць. 2013. Вип.13. С. 268 – 278.
92. Котляр Є. Сакральна і повсякденна єврейська архітектура. *Нариси з історії та культури євреїв України, 2009. С. 330 – 359.*

93. Красовицкая Т. "Разнообразие в единстве": идеал, не нашедший воплощения: национальная школа и вызовы модернизации. *Родина*. 2014. №3. С. 44 – 46.
94. Лакер В. История сионизма. Москва, 2000. 848 с.
95. Ласінська М. Еміграція єврейського населення з українських земель наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Емінак*. 2015. № 1-2. С. 50 – 59.
96. Лубський В. І. Лубська М.В. Історія релігій: підручник. Київ, 2009. 776 с.
97. Маор И. Сионистское движение в России. Иерусалим, 1977. 439 с.
98. Марек П. С. Очерки по истории просвещения евреев в России: (Два воспитания). Москва, 1909. 289 с.
99. Мельник І. В. Політика російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці ХVІІІ – ХІХ ст. *Чорноморський літопис*. 2014. №10. С. 40 – 46.
100. Миш М. М. Руководство к русским законам о евреях. Санкт-Петербург, 1914. 652 с.
101. Моїсеєнко Л. Єврейські благодійні організації в Катеринославській губернії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. №4. С. 51 – 56.
102. Морозова А. В. Демографія та міграційні процеси серед єврейського населення Північного Лівобережжя України. *Сіверянський літопис : Всеукраїнський науковий журнал*. 2005. № 2-3. С.55-59.
103. Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки экономического быта русских евреев. Санкт-Петербург, 1877. 444 с.
104. Оршанский И. Г. Русское законодательство о евреях: Очерки и исследования. Санкт-Петербург, 1877. 456 с.
105. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827 – 1914. Москва, 2003. 556 с.

106. Пинскер Л. Автоэмансипация. Призыв русского еврея к своим соплеменникам. Происхождение сионизма / Ш. Авинери. Москва, 2004. С. 138 – 157.
107. Поляков Л. История антисемитизма: у 2 т. Москва, 2009. 1182 с.
108. Прокоп Ю. В. Євреї-іноземці на Півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2017. 16 с.
109. Прокоп Ю. В. Роль євреїв-іноземців у розвитку світської освіти євреїв Херсонської губернії у XIX ст. *Чорноморський літопис*. 2014. Вип.10. С. 100 – 106.
110. Пулькин М. В. Правовой статус российских евреев в XIX–начале XX века (российская историография). *Политика, государство и право*. 2014. № 2. URL: <http://politika.snauka.ru/2014/02/1234> (дата звернення: 08.09.2018)
111. Рибак О. А. Хасидизм як вияв реформаційних процесів в іудаїзмі на території Російської імперії в середині XVIII – на початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.
112. Романовская Л. Р. Иноверцы в Российской империи (историко-правовое исследование): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2006. 27 с.
113. Рудницька Н. Гаскала: шлях до асиміляції чи спосіб збереження та розвитку єврейства на Волині у XIX ст. *Волинські історичні записки* : збірник наук. праць. Житомир, 2008. С. 117 – 124.
114. Рудницька Н. В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX – на поч. XX ст. *Український історичний журнал*. 2001. №6. С. 123 – 132.
115. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. *Український історичний журнал*. 1994. №4. С. 19 – 29.
116. Сафонов А. А. Наумов И.А. Ограничение прав еврейского населения Российской империи в доступе к высшему образованию в конце XIX – начале XX в. *Гражданское общество в России и за рубежом*. 2013. №3. С.36 – 41.

117. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России: у 2 т. Санкт-Петербург, 1904. Т.1. 410 с.
118. Сионизм. КЕЭ. 1994. Т. 7. С. 870 – 910 URL: <https://eleven.ort.org/zionism/general-information/13819/> (Дата звернення 25.05.2018)
119. Тихонов А. К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII - начале XX в. Санк-Петербург, 2007. 353 с.
120. Трофімук Т. М. Правове зрівняння юдеїв з християнами у виконанні рекрутської повинності у Російській імперії в XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2012. Вип.60. С. 189 – 194.
121. Турнянски Х., Новерштерн А. Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. Ч. 5-6. Иерусалим, 1995. 308 с.
122. Ульянова О. С. Отечественная историография евреев в России в XIX – XXI столетии. *Молодой учёный*. 2010. №6. С. 273 – 279.
123. Феллер М. Гаскала на Великій Україні. *Єврейство України: Енциклопедія*. URL: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_ii.htm (дата звернення 20.05.2018).
124. Франко І. Жидівська держава URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/franko33.html> (дата звернення 11.10.2018)
125. Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/franko33.html> (дата звернення 11.10.2018)
126. Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX - на початку XX століть. Миколаїв, 2008. 222 с.
127. Хаскала. КЕЭ. 1999.Т. 9. С. 696 – 705. URL: <https://eleven.co.il/jewish-history/haskalah/11073/> (Дата звернення 02.09. 2018)
128. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. *Український історичний журнал*, 2004. №6. С.16 – 26.
129. Яшин В. О. Влада і суспільство у боротьбі з антиєврейськими погромами початку 1880-х рр. у Південноукраїнських землях. *Збірник наукових*

праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія. 2011. Вип. 41. С. 6 – 10.

130. Яшин В. О. Демографічні та соціально-культурні аспекти розвитку єврейських громад південноукраїнського регіону у другій половині ХІХ ст. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип.7. С. 220 – 222.

131. Яшин В. О. Економічна діяльність єврейського населення Наддніпрянщини і Півдня України в пореформену добу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2008. Вип. 13. С. 22-25.

132. Яшин В. О. Ремісничя та підприємницько-виробнича діяльність південноукраїнського єврейства (ІІ пол. ХІХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 72 – 76.

133. Яшин В. О. Традиціоналізм і модернізація : монографія. Кривий Ріг, 2013. 280 с.

134. Gitelman Zvi. A century of ambivalence: the Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the present. Indiana University Press, 2001. 320 p.

135. Petrovsky–Shtern Y. Jews in the Russian Army, 1827–1917: drafted into Modernity. Cambridge university press, 2009. 308 p.

136. Rogger Huns. Jewish Policies and Right Wing Politics in Imperial Russia. Palgrave Macmillan UK, 1986. 297 p.

137. Samuel Joseph. Jewish immigration to the United States from 1881 to 1910. New York, Columbia University, 1914. 216 p.

138. Sinkoff N. Out of the Shtetl: Making Jews Modern in the Polish Borderlands. Brown Judaic Studies, 2004. 320 p.

ДОДАТОК А

Таблиця А.1.

Кількість винокурних фабрик і заводів в українських губерніях Російської імперії за 1886 – 1888 рр.

(розподіл на єврейські і неєврейські здійснено за критерієм прізвищ, імен та по батькові власників заводів і фабрик)

Губернія	Рік						Кількість заводів	% єврейських заводів
	1886-1888 рр.							
	Єврейськ.	Робіт.	Неєврейськ.	Робіт.	Невідомо	Робіт.	Всього	
Катеринославська	2	58	9	194	1	16	12	17%
Херсонська	13	96	15	244	1	20	29	45%
Таврійська	1	9	0	0	0	0	1	100%
Полтавська	17	196	55	674	1	26	73	23%
Київська	33	422	84	966	1	14	118	28%
Чернігівська	14	163	77	821	1	15	92	15%
Волинська	39	392	78	707	2	24	119	33%
Подільська	31	367	118	1150	3	23	152	20%
Бессарабська	9	229	18	410	0	0	27	33%

ДОДАТОК Б

Таблиця Б.1.

Кількість винокурних фабрик і заводів в українських губерніях Російської імперії за 1907 – 1909 рр.

(розподіл на єврейські і неєврейські здійснено за критерієм прізвищ, імен та по батькові власників заводів і фабрик)

Губернія	Рік							Кількість заводів 1907-1909 рр.	% єврейських заводів
	1907 – 1909 рр.						Всього		
	Єврейськ.	Робіт.	Неєврейськ.	Робіт.	Невідомо	Робіт.			
Катеринославська	0	0	10	268	1	33	11	0%	
Херсонська	2	35	25	495	0	0	27	7%	
Таврійська	1	75	1	38	0	0	2	50%	
Полтавська	5	99	47	680	1	30	53	9%	
Київська	6	121	73	1167	0	0	79	8%	
Чернігівська	11	155	91	1297	0	0	102	11%	
Волинська	3	36	123	1474	1	7	127	2%	
Подільська	7	114	86	2275	0	0	93	8%	
Бессарабська	6	162	14	415	0	0	20	30%	